

GODIŠNJAK
Jun 2023.

ISSN 1820-6700

Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

GODIŠNJAK 2023

Godina XVII / Broj 29 / Jun 2023.

Beograd

Izdavač:

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
Beograd, Jove Ilića 165
Telefon: 011/3092-999, Fax: 011/2491-501
E-mail: godisnjakfnpn@fnpn.bg.ac.rs
Internet prezentacija: <http://www.fnpn.bg.ac.rs/node/588>

Za izdavača:

prof. dr Dragan R. Simić

Glavni i odgovorni urednik:

prof. dr Dragan R. Simić

Izvršni urednik:

doc. dr Stevan Nedeljković

Redakcija:

prof. dr Dobrivoje Stanojević,
Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)
prof. dr Jasna Veljković,
Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)
prof. dr Saša Mišić,
Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)
prof. dr Anita Burgund Isakov,
Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)
doc. dr Jelena Lončar
Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)
doc. dr Goran Tepšić
Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)
doc. dr Marko Dašić
Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)
doc. dr Stefan Surlić
Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka (Srbija)

Međunarodna redakcija:

Dr. Ana Maria Pereira Antunes,
*Universidade da Madeira & Centro de Investigação
em Estudos da Criança da Universidade do Minho* (Portugal)
Dr. Armina Galijaš,
Universität Graz – Zentrum für Südosteuropastudien (Austrija)
Dr. Dejan Jović,
Fakultet političkih znanosti – Sveučilište u Zagrebu (Hrvatska)
Dr. James Ketterer,
Center for Civic Engagement – Bard College (SAD)
Dr. Jeffrey Peake,
Clemson University – College of Behavioral, Social and Health Sciences (SAD)
Dr. Kristina Urbanc,
Pravni fakultet – Sveučilište u Zagrebu (Hrvatska)
Dr. Lejla Turčilo,
Fakultet političkih nauka – Univerzitet u Sarajevu (Bosna i Hercegovina)
Dr. Lucija Vejmelka,
Pravni fakultet – Sveučilište u Zagrebu (Hrvatska)
Dr. Maria Cristina de Salgado Nunes,
Faculdade de Ciências Humanas E Sociais – Universidade do Algarve (Portugal)
Dr. Marko Kmezić,
Universität Graz – Zentrum für Südosteuropastudien (Austrija)
Dr. Massimo Bucarelli,
Sapienza Università di Roma (Italija)
Dr. Nina Mešl,
Fakulteta v socialno delo – Univerza v Ljubljani (Slovenija)
Dr. Tadeja Kodele,
Fakulteta v socialno delo – Univerza v Ljubljani (Slovenija)
Dr. Valida Repovac Nikšić,
Fakultet političkih nauka – Univerzitet u Sarajevu (Bosna i Hercegovina)
Dr. Zoran Ilievski,
Ss. Cyril and Methodius University, Skopje (Severna Makedonija)

Dizajn:

Stefan Ignjatović

Prelom:

Biljana Živojinović

Lektura i korektura:

Olivera Veličković

Tiraž:

50 primeraka

Priprema i štampa:

Čigoja štampa

SADRŽAJ

POLITIKOLOGIJA

- Aleksandar Kovačević – Koncept „mobilnosti kao usluge“ kao vid reforme prevoza u pametnim gradovima – studija slučaja grada Beograda. 11
- Stevo Lapčević – Struktura i delanje: Plehanovljeva kritika anarhizma i mogućnost radikalnog oslobođenja 31

MEĐUNARODNI ODNOSI

- Petar Ranković i Petar Milutinović – Doprinosi i dometi regionalnih ekonomskih inicijativa u unapređenju političkih odnosa između država Zapadnog Balkana. . 51

NOVINARSTVO I KOMUNIKOLOGIJA

- Lidija Mirkov – Stil novinarskih žanrova – razvoj medijskog izražavanja od književnih do tabloidnih oblika pripovedanja 69
- Sanja Domazet, Stefan Surlić i Maja Vukadinović – Personalizacija politike u rusko-ukrajinskom ratu: polarizovani narativi u medijima 85

PRIKAZI

- Marina Kostić Šulejić, *Strateška stabilnost u multipolarnom svetu*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2022, str. 259. 103

- Uputstvo za autore** 107

CONTENT

POLITICAL SCIENCE

Aleksandar Kovačević – The Idea of Mobility as Service as a Mode of Transport
Reform in Smart Cities – The Case Study of Belgrade 11

Stevo Lapčević – Structure and Action: Plekhanov’s Criticism of Anarchism
and the Possibility of Radical Liberation. 31

INTERNATIONAL RELATIONS

Petar Ranković and Petar Milutinović – Contributions and Scope of Regional
Economic Initiatives in the Improvement of Political Relations Between
the Western Balkans’ States 51

JOURNALISM AND COMMUNICATION

Lidija Mirkov – Style of Journalistic Genres – Development of Media Language
from Literature to Tabloid Storytelling 69

Sanja Domazet, Stefan Surlić, and Maja Vukadinović – The Personalization of Politics
in the Russo-Ukrainian War: Polarized Narratives in the Media 85

BOOK REVIEWS

Marina Kostić Šulejić, *Strategic Stability in a Multipolar World*,
Institute for International Politics and Economy, Belgrade,
2022, p. 2 103

Instructions for the Authors 107

Ovaj broj je publikovan sredstvima Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja
Republike Srbije na osnovu Ugovora o realizaciji i finansiranju naučnoistraživačkog
rada NIO u 2021. godini, broj: 451-03-9/2021-14 od 14.01.2021. godine.

Aleksandar Kovačević*

*Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka*

Koncept „mobilnosti kao usluge” kao vid reforme prevoza u pametnim gradovima – studija slučaja Grada Beograda

Apstrakt

Veliki gradovi se suočavaju sa brojnim problemima koje je moguće rešiti jedino implementacijom lokalnih politika koje podrazumevaju upotrebu pametnih alata u upravljanju. Ovaj rad naglašava ljudsku dimenziju u upravljanju i planiranju gradova, koji podrazumeva razvijanje koncepta pametnih gradova. Pametni gradovi uključuju informaciono-komunikacione tehnologije u upravljanje različitim oblastima. Jedna od ključnih komponenti pametnih gradova je razvoj pametnog prevoza. Koncept pametnog prevoza u ovom radu analizira se sa aspekta mobilnosti kao usluge koja podrazumeva kombinaciju dva ili više različitih oblika prevoza. Stoga, istraživačko pitanje glasi: da li kombinacijom dve ili više vrsta prevoza kroz koncept mobilnosti kao usluge možemo rešiti nagomilane probleme u prevozu stanovnika Beograda? Rad pruža uvid u dobre prakse u razvoju ovog koncepta u gradovima Helsinkiju, Beču i Ljubljani. Ovi gradovi mogu da posluže kao dobar primer za reformu sistema prevoza u Beogradu, koja je zasnovana na mobilnosti kao usluzi i uključivanju građana u kreiranje lokalnih politika.

Ključne reči:

pametni gradovi, integrisana mobilnost, ljudska dimenzija, mobilnost kao usluga, Beograd

* aleksandar.kovacevic@fpn.bg.ac.rs

UVOD

Veliki gradovi se suočavaju sa brojnim problemima u funkcionisanju, te stoga zahtevaju udruženu delatnost kako građana tako i vlasti na rešavanju ovih problema. Jedan od takvih problema su velike saobraćajne gužve koje povećavaju nivo zagađenosti vazduha, ali i rizike po bezbednost učesnika u saobraćaju. Jedno od mogućih rešenja u gradovima je implementacija koncepta pametnih gradova, i to posebno upotreba pametnih alata u prevozu. Ovaj rad se bavi analizom koncepta integrisane mobilnosti kao jednog od mogućih pravaca u reformi prevoza u pametnim gradovima. Stoga, istraživačko pitanje glasi: da li kombinacijom dve ili više vrsta prevoza kroz koncept integrisane mobilnosti možemo rešiti nagomilane probleme u prevozu stanovnika Beograda? Ovaj rad polazi od deskriptivne analize koncepta pametnih gradova i pametnog prevoza. Ovo istraživanje je teorijsko i pripada polju političkih nauka. Sa druge strane, možemo reći da je ono i multidisciplinarno jer uključuje iskustva iz tehničkih nauka, koje predstavljaju koncept pametnih gradova i upotrebu digitalnih alata kao jedno od najboljih rešenja u reformi prevoza u gradovima. U istraživanju se predstavlja najznačajnija literatura iz ove oblasti, sa posebnim akcentom na uključivanje građana u kreiranje i implementaciju lokalnih javnih politika u oblasti prevoza. U rad su uključena komparativna iskustva u ovoj oblasti gradova Helsinkija, Beča i Ljubljane kao primera dobre prakse u implementaciji pametnih rešenja u prevozu. Primeri dobre prakse će poslužiti za izradu studije slučaja Grada Beograda, koja će obuhvatiti koncept integrisane mobilnosti koji se posmatra kao potencijalno najbolje rešenje za nagomilane probleme u prevozu u gradu Beogradu.

KONCEPT PAMETNIH GRADOVA I PAMETNOG PREVOZA

Moderni gradovi moraju biti dosta aktivniji i nezavisniji u rešavanju problema koje sa sobom nosi globalizacija. Stoga, potrebno je primeniti razvojni model upravljanja koji u rad gradskih vlasti uključuju brojne preduzetničke instrumente.¹ Danas se može govoriti o planiranju i izgradnji gradova koji odgovaraju potrebama njihovih građana. Ova pojava se naziva *ljudska dimenzija*, koja je u urbanističkom planiranju bila dugo zanemarivana. Do porasta interesovanja za ovom temom dolazi početkom novog milenijuma, kada je po prvi put većinski deo svetske populacije živeo u urbanim područjima.² Jedna od osnovnih komponenti ljudske dimenzije u planiranju gradova je izgradnja

¹ Snežana Đorđević, *Savremene urbane studije*, FPN i Čigoja, Beograd, 2012, str. 170.

² Jan Gel, *Gradovi za ljude*, Palgo centar, Beograd, 2018, str. 3–5.

gradova u visini očiju. Prilikom planiranja gradova moramo voditi računa o zadovoljavanju univerzalnih ljudskih aktivnosti, te gradovi treba da omoguće ljudima da nesmetano šetaju, stoje, sede, gledaju, slušaju i pričaju.³ Gel govori o 12 različitih kriterijuma gradova u visini očiju, koji se mogu sažeti u tri važna polja: zaštita, udobnost i zadovoljstvo.⁴ Konceptu ljudske dimenzije i planiranja gradova u visini očiju suprotstavlja se proces *dubaizacije*, koji se najjednostavnije može opisati kao napor da se izgrade najviše i najveće arhitektonske građevine.⁵ Koncept dubaizacije se širi i izvan arapskih zemalja, te mnogi gradovi u svetu dobijaju velike zgrade koje podsećaju na Dubai. Ovim postupcima se umnogom narušava ljudska dimenzija u gradovima i onemogućava razvijanje živih, bezbednih, održivih i zdravih gradova, zbog čega se mora apelovati na urbaniste i arhitekte da prilikom planiranja gradova podstiču pešačenje, društvenu funkciju javnih prostora, ali i zelenu mobilnost.⁶ Stoga, koncept pametnog grada koji se zastupa u ovom radu uključuje ljudsku dimenziju u prostornom planiranju.

Posao pronalaženja definicije pametnog grada je veoma kompleksan. Na samom početku autori se suočavaju sa dva izazova: značenje koje se daje terminu *pametna* i poteškoćama u razumevanju ovog termina. Možemo govoriti o izrazima poput Inteligentan grad, Grad zasnovan na znanju, Umrežen ili Digitalni grad. Takođe, gradovi se često znaju definisati kao pametni, bez da se upuštaju u detaljnije razumevanja i obrazlaganje ovog koncepta.⁷ Za razvoj pametnih gradova potrebni su sledeći elementi: pametna ekonomija, pametni ljudi, pametno upravljanje, pametna mobilnost,

³ Jan Gel, *Gradovi za ljude*, nav. delo, str. 118.

⁴ Pre procesa odlučivanja u prostornom planiranju potrebno je na prvom mestu obezbediti zaštitu od bilo kakve vrste rizika i nesigurnosti, zatim osigurati da javni prostori budu udobni kako bi ih građani koristili za obavljanje različitih aktivnosti. Takođe, potrebno je na samom kraju obezbediti dobru arhitekturu i dobar dizajn, koji ne smeju imati prednost niti biti tretirani izolovano u odnosu na druge kriterijume. Jan Gel, *Gradovi za ljude*, nav. delo, str. 238–239.

⁵ Ali A. Alraouf, "The Emergence of New Urban Brand in the Middle East: Dubaization/Dubaification", *Journal of Cultural Exchange (Kultur Austausch)*, 111/06, Issue III, p. 25.

⁶ Jan Gel, *Gradovi za ljude*, nav. delo, str. 6.

⁷ Annalisa Cocchia, "Smart and Digital City: A Systematic Literature Review" in: Renata Paola Dameri, Camille Rosenthal-Sabroux (eds.), *Smart City. How to Create Public and Economic Value with High Technology in Urban Space*, Springer, Cham, 2014, p. 18.

pametno okruženje i pametno življenje.⁸ Sa druge strane, pametne gradove je moguće posmatrati kao:

dobro definisane geografske oblasti u kojima visoka tehnologija, poput informaciono-komunikacione tehnologije, logistike, energetske proizvodnje i itd., saraduje kako bi se stvorile koristi za građane u smislu blagostanja, uključivanja i učešća, kvaliteta životne sredine, inteligentnog razvoja, kojom upravlja dobro definisan skup subjekata koji mogu da utvrde pravila i politike kako za gradsku upravu tako i za razvoj.⁹

Snežana Đorđević ističe tri ključna elementa pametnih gradova: (1) demokratska organizacija; (2) pametno i moderno upravljanje; (3) rukovodstvo koje motiviše građane i druge zainteresovane aktore da učestvuju u kreiranju javnih politika i kvalitetnih javnih usluga.¹⁰ Stoga, koncept pametnih gradova podrazumeva postojanje demokratske odgovorne vlasti koja uključuje građane u procese kreiranja lokalnih javnih politika. Građani treba da iznesu svoje predloge, a odgovorna vlast da pronađe adekvatne odgovore i rešenja za date predloge. Pametna i odgovorna vlast će primenjivati digitalne alate u upravljanju i reformi sektora pružanja usluga težeći ka implementaciji koncepta pametnih gradova. Pametni grad, stoga, mora zadovoljavati svih šest karakteristika koje navode Rudolf Giffinger i ostali. Ipak, najvažnija karakteristika pametnih gradova je insistiranje na ulozi ljudskog faktora, te ne možemo govoriti o konceptu pametnih gradova bez *pametnih građana*, koji su samosvesni i nezavisni u odlučivanju i koji će biti partneri demokratskoj vlasti u pronalaženju najkvalitetnijih rešenja koja odgovaraju potrebama građana.

Razvoj informacionih tehnologija je promenio dosadašnje poimanje sveta. Međutim, upotreba ovih alata u modernom upravljanju gradovima omogućena je tek sa četvrtom industrijskom revolucijom, kada dolazi do intenzivne upotrebe mobilnog interneta, različitih jeftinih senzora, veštačke inteligencije i mašinskog učenja.¹¹ Šwab identifikuje postojanje tri različita megatrenda, koji se mogu podeliti na fizički, digitalni i biološki. Za shvatanje

⁸ Rudolf Giffinger et al., *Smart cities – Ranking of European medium-sized cities*, Vienna University of Technology, Centre of Regional Science, Vienna, 2007, p. 11.

⁹ Renata Dameri, "Searching for Smart City definition: a comprehensive proposal", *International Journal of Computers & Technologies*, Vol. 11, No. 5, p. 2549.

¹⁰ Snežana Đorđević, "Smart policies and innovative services" in: Borislav Stojkov (ed.), *The e- future of Cities. Between temptation of exponential growth of technology growth and concept of human city. The book of proceedings*, Faculty of Geography and Academy of Engineering Sciences of Serbia, Belgrade, 2019, p. 362.

¹¹ Klaus Schwab, *The fourth Industrial revolution*, World Economic Forum, Geneva, 2016, pp. 11–12.

digitalizacije u gradovima koristićemo vezu između fizičkog i digitalnog megatrenda, koji se naziva internetom stvari.¹² Nešto sveobuhvatniju definiciju ovog koncepta daje Haler, koji ga definiše kao:

svet gde su fizički objekti neprimetno integrisani u informacionu mrežu i gde mogu postati aktivni učesnici u procesu poslovanja. Usluge za interakciju sa ovim objektima, poput ispitivanja njihovog stanja, ili bilo koje informacije povezane sa njima, uključujući tu i pitanje bezbednosti i privatnosti, dostupne su na internetu.¹³

Digitalizacija ima veliki uticaj na gradove. Sektori poput energetike, prevoza i bezbednosti, ali i oblasti zdravstva i obrazovanja, zahtevaju suštinske promene. Radi adekvatnog odgovora na ove promene, moderni gradovi moraju razvijati infrastrukturu koja je efikasna i efektivna. Ona podrazumeva postavljanje senzora za prikupljanje podataka, koji uključuju merenje frekventnosti saobraćaja, kapaciteta autobuskih stajališta, podatke o životnoj sredini i itd. Informacije sa ovih senzora prikupljaju nadležni gradski organi koji će prilagođavati svoje aktivnosti prema njima. Pored ovih senzora, podatke proizvode pametne kuće i pametni telefoni, a količina podataka zavisi od stepena izgrađenosti infrastrukture u gradovima, korišćenja usluga i aktivnosti građana i drugih zainteresovanih aktera u ovom procesu.¹⁴ Autorka ovakav grad naziva pametan grad 2.0, koga karakteriše uključenost svih aktera, upotreba tehnologije uz onemogućavanje tehnologiji da se nekontrolisano širi i dominira i dobije autoritet u procesu donošenja odluka. Gradska administracija podstiče razvoj i doprinose koje daju zainteresovane strane i deluje u skladu sa principima urbanog upravljanja kroz nadgledanje urbanog razvoja koji je u interesu postavljenih ciljeva.¹⁵

Nakon definisanja koncepta pametnih gradova i objašnjavanja uticaja digitalizacije na promene u gradovima, potrebno je predstaviti ulogu pametnog sistema prevoza. Pametni sistem prevoza predstavlja jednu od ključnih komponenti koncepta pametnih gradova. Stoga, ovde je potrebno napraviti razgraničavanje između pojmova kao što su pametna mobilnost, pametna urbana mobilnost i održiva urbana mobilnost. Ovi pojmovi se mogu podvesti

¹² Klaus Schwab, *The fourth Industrial revolution*, op. cit., p. 22.

¹³ Stephan Haller et al., "The Internet of Things in an Enterprise Context" in: John Domingue, Dieter Fensel and Paolo Traverso (eds.), *Future Internet – FIS 2008. FIS 2008. Lecture Notes in Computer Science*, Vol. 5468, Springer, Berlin, Heidelberg, 2009, p. 15.

¹⁴ Chirine Etezadzadeh, *Smart City – Future City? Smart City 2.0 as a Livable City and Future Market*, Springer, Wiesbaden, 2016, pp. 43–44.

¹⁵ Ibidem, pp. 53–54.

pod koncept pametnog prevoza, čije objašnjenje se traži u ovom radu. Prilikom definisanja ovih pojmova se takođe nailazi na poteškoće s obzirom na to da postoji veliki broj različitih definicija. Koncept pametne mobilnosti stoga zahteva multidisciplinarni pristup. Pojedini autori ističu da ne postoji jasna definicija ovog koncepta.¹⁶ Drugi autori je opisuju kao fazu zujanja u planiranju i prevozu u poslednjoj deceniji i ističu tehnocentričnu i potrošačku stranu ovog koncepta. Dok je tehnocentrična strana usmerena ka tehnološkom aspektu pametne mobilnosti, potrošačka strana uključuje ljudsku dimenziju kao ključni element za izgradnju sistema pametne mobilnosti, jer tehnologije nisu dovoljne kako bi kreirao pametan i urbani kontekst.¹⁷ Stoga, ključna polja pametne mobilnosti su: (1) upotreba tehnologije kako bi se proizveli i delili podaci, informacije i znanja koja utiču na odlučivanje; (2) upotreba tehnologije za poboljšanje vozila, infrastrukture i usluga; (3) unapređivanje sistema kako za operatore tako i za korisnike i druge zainteresovane aktere.¹⁸ Pametna urbana mobilnost se definiše kao *povezanost u malim i velikim gradovima koja je pristupačna, efikasna, atraktivna i održiva*.¹⁹ Koncept pametne mobilnosti je direktno povezan sa razvojem održive urbane mobilnosti. Evropska komisija preporučuje državama članicama da usvoje planove održive urbane mobilnosti kao strateške dokumente koji su osmišljeni da zadovolje potrebe mobilnosti ljudi i biznisa u gradovima i okolini, ali i da obezbede bolji kvalitet života. Plan održive urbane mobilnosti (POUM) se zasniva na osam principa koji ga odvajaju od tradicionalnog planiranja prevoza. Ti principi su: (1) razvoj koncepta urbane mobilnosti u funkcionalnim urbanim područjima; (2) saradnja preko institucionalnih granica; (3) uključivanje građana i drugih zainteresovanih aktera u planiranje; (4) procena trenutnog i budućeg učinka; (5) definisanje dugoročnih vizija i jasnog plana implementacije; (6) razvijanje svih vidova transporta na integrisan način; (7) organizovanje praćenja i evaluacije i (8) obezbeđivanje kvaliteta.²⁰ Prilikom kreiranja POUM-ova naglasak

¹⁶ Chiara Garau et al., “Cagliari and smart urban mobility: Analysis and comparison”, *Cities* 56, p. 36.

¹⁷ Enrica Papa and Dirk Lauwers, “Smart mobility: Opportunity or threat to innovate places and cities” in: Manfred Schrenk et al. (eds.), *Real CORP 2015. Plan Together – right now – overall, From Vision to Reality for Vibrant Cities and Regions. Proceeding of 20th International conference on urban planning and regional development in the information society*, CORP, Vienna, 2015, pp. 543–546.

¹⁸ Glenn Lyons, “Getting smart about urban mobility – Aligning the paradigms of smart and sustainable”, *Transportation Research Part A*, Vol. 115, p. 7.

¹⁹ Ibidem, p. 9.

²⁰ Rupprecht Consult (ed.), *Guidelines for Developing and Implementing a Sustainable Urban Mobility Plan, Second Edition*, Rupprecht Consult, Cologne, 2019, p. 9.

je takođe na ljudskoj strani, kvalitetu života, ekološki prihvatljivim modelima prevoza (pešačenje, vožnja bicikala i javni prevoz) i interdisciplinarnost u planiranju.²¹ Održiva urbana mobilnost se zasniva na uključivanju zainteresovanih članova zajednice u planiranje ekološkog prevoza u gradovima koji je obogaćen upotrebom modernih alata kojima se obezbeđuje bezbednost i blagostanje svih građana jedne lokalne zajednice. Na osnovu svega izrečenog možemo govoriti o postojanju četiri stuba pametne mobilnosti i to: (1) deljena mobilnost; (2) automatska mobilnost; (3) električna mobilnost i (4) integrisana mobilnost.²² Kako je ovaj rad posvećen konceptu integrisane mobilnosti, u nastavku će ovaj koncept biti detaljno objašnjen.

INTEGRISANA MOBILNOST I MOBILNOST KAO USLUGA

Koncept integrisane mobilnosti jedna je od ključnih inovacija do koje dolazi sa razvojem pametnog sistema prevoza. Ona se najjednostavnije može definisati kao kombinacija dva ili više različitih javnih ili privatnih oblika prevoza kako bi se ostvarilo putovanje. Integrisana mobilnost podrazumeva i smanjenje upotrebe privatnih automobila u prevozu i prelazak na održivije oblike prevoza, poput javnog prevoza i deljene mobilnosti.²³ Integrisana mobilnost mora da bude podržana od strane informaciono-komunikacione tehnologije kroz integrisani multimodalni informacioni sistem i integrisani sistem plaćanja.²⁴ Kombinacijom integrisanog multimodalnog informacionog sistema i integrisanog sistema plaćanja dolazi se do razvoja koncepta mobilnosti kao usluge koji podrazumeva:

digitalno podržan model distribucije koji objedinjuje nekoliko opcija prevoza i omogućava korisniku da planira svoja putovanja i da odabere onu opciju koja najbolje odgovara njegovim potrebama, a da samu uslugu prevoza plati posredstvom aplikacije.²⁵

²¹ Rupprecht Consult (ed.), *Guidelines for Developing and Implementing a Sustainable Urban Mobility Plan, Second Edition*, Rupprecht Consult, Cologne, 2019, p. 10.

²² Matthias Finger and Maxime Audouin, "Introduction" in: Matthias Finger and Maxime Audouin, *The governance of smart transportation systems*, Springer, Cham, 2019, pp. 3–5.

²³ Ibidem, p. 4.

²⁴ Ibidem, p. 5.

²⁵ Ibidem.

Koncept mobilnosti kao usluge je osmišljen radi smanjenja upotrebe privatnih vozila u prevozu i prelaska na održive modele prevoza. Za današnju široku upotrebu koncepta mobilnosti kao usluge možemo zahvaliti grupi finiskih preduzetnika, posebno Sampu Hijetanenu koji se smatra ocem ovog koncepta. Naime, ovaj građevinski inženjer, sa iskustvom u oblasti telekomunikacija i inteligentnog sistema prevoza i bivši direktor Inteligentnih transportnih sistema Finske, je još 2006. godine predložio ovaj koncept inspirisan sektorom telekomunikacija. Ovaj termin je, zahvaljujući njemu, priznat od strane Evropskog kongresa o inteligentnim sistemima prevoza, koji je održan 2014. godine u Helsinkiju. Takođe, on je savetovao master studentkinju u Helsinkiju, čiji rad predstavlja prvo pojavljivanje ovog koncepta u akademskoj literaturi.²⁶ U ovom radu je data na prvi pogled veoma jednostavna definicija kojom se ovaj koncept opisuje kao sistem u kome operatori mobilnosti pružaju korisnicima širok spektar usluga mobilnosti.²⁷ Autorka, na osnovu komparativne analize, prikuplja podatke za reformu prevoza i daje nekolicinu predloga gradskim vlastima i to: (1) koordinisana saradnja između svih zainteresovanih strana; (2) revidiranje pravnog okvira; (3) stvaranje zajedničkih pravila i odgovarajućeg pravnog okvira, kao i praćenje njihove usklađenosti; (4) reorganizacija pružanja usluge mobilnosti; (5) uspostavljanje transformisanih operacija; (6) revidiranje procedura kupovine i subvencionisanja prevoza i (7) pilot projekti i poligoni za testiranje.²⁸ Autorka predlaže mapu implementacije, koja je prikazana u Tabeli 1, i ukazuje na potencijalne rizike do kojih može doći sa usvajanjem ovog koncepta. Ti rizici su: (1) povratni efekti koji mogu dovesti do porasta saobraćaja; (2) neki delovi grada mogu imati bolju uslugu od drugih; (3) održivost prevoza koji je poveren privatnom sektoru; (4) neprofitabilnost; (5) cene koje su niže u gradskim jezgriima, a više na periferiji; (6) kvalitet i bezbednost; (7) povratni efekti izmenjenog zakonodavstva i (8) visoka cena modernih tehnologija.²⁹ Drugi autori govore o četiri nivoa integracije ovog koncepta. Prvi nivo podrazumeva planiranje putovanja gde korisnici imaju pristup različitim opcijama i rešenjima kako bi realizovali putovanje. Drugi nivo uključuje planiranje putovanja i kupovanje karata, gde korisnici mogu da rezervišu automobile, taksije i slične oblike prevoza. Treći nivo podrazumeva sve oblike prevoza koji su dostupni posredstvom jedne aplikacije (npr. Whim), dok četvrti nivo uključuje prethodna tri uz ostvarivanje

²⁶ David A. Hensher et al., *Understanding Mobility as a Service (MaaS). Past, Present and Future*, Elsevier, 2020, p. 15.

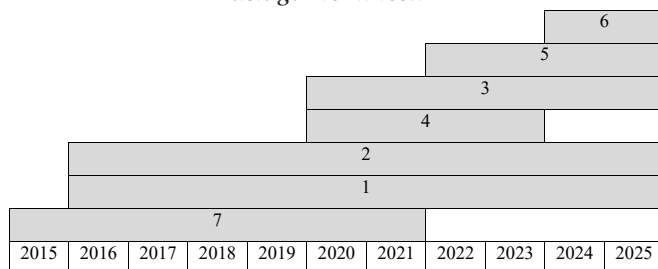
²⁷ Sonja Heikkilä, *Mobility as a Service – A Proposal for Action for the Public Administration. Case Helsinki*, Master thesis, Aalto University, School of Engineering, 2014, p. 8.

²⁸ Ibidem, pp. 77–78.

²⁹ Ibidem, pp. 79–80.

krajnjeg cilja koji podrazumeva podsticaje koji se odnose na pružanje ponuda korisnicima prema istoriji korišćenja aplikacije.³⁰

Grafikon 1. *Mapa puta procesa transformacije pružanja usluge mobilnosti*

Šta će navesti tradicionalne pružaoce usluga u sektoru prevoza da prihvate koncept mobilnosti kao usluge? U traganju za odgovorom na ovo pitanje moguće je identifikovati tri potencijalne dimenzije o kojima govori Dejvid Hešer. Te dimenzije su: budžeti, paketi i brokери. Hešer smatra da se uloga tradicionalnih pružalaca usluga prevoza može promeniti jer oni vide šansu da budu brokери za multimodalne pakete usluga.³¹ Iako ove tri dimenzije stoje u zavisnom odnosu, potrebno je reći šta koja od ovih dimenzija predstavlja. Na prvom mestu su paketi koji se odnose na pakete mobilnosti koje korisnici kupuju i koji im daju jasno definisan obim pristupa različitim načinima prevoza koji je često kvantifikovan u kilometrima ili satima. Brokери predstavljaju posrednike koji integrišu nezavisne pružaoce usluga prevoza i pojavljuju se kao nova zainteresovana strana u ovom konceptu. Budžeti su međusektorski i ističu da ponudu i potražnju treba uzimati u obzir na osnovu preferencija relevantnih zainteresovanih strana.³² Osnovna pretpostavka koncepta mobilnosti kao usluge je insistiranje na međusobnoj saradnji svih zainteresovanih aktera, ali i insistiranje na ljudskoj dimenziji, odnosno uključenosti građana kao aktera i korisnika u planiranje i implementaciju ovog koncepta.

Mobilnost kao usluga je stoga postala ključna komponenta u planiranju pametnog prevoza u pametnim gradovima. Ipak, kako bi se uspostavio ovaj tip prevoza potrebno je da se ispuni nekoliko kriterijuma. Na prvom mestu

³⁰ Lapo Mola et al., "Mobility as a Service: An Exploratory Study of Consumer Mobility Behaviour", *Sustainability* 2020, 12(19), 8210, p. 3.

³¹ David A. Hensher, "Future bus transport contracts under a mobility as a service (MaaS) regime in the digital age: Are they likely to change?" *Transportation Research Part A*, Vol. 98, p. 91.

³² David A. Hensher et al., *Understanding Mobility as a Service (MaaS). Past, Present and Future*, op. cit., p. 16.

neophodno je da gradovi imaju dobro organizovan javni prevoz. Takođe, neophodno je da bude dostupna elektronska karta za javni prevoz. Treće, potrebno je da gradovi imaju širok spektar načina prevoza, poput taksija, deljenja vozila, deljenja bicikala i slično. Pružaoci usluga prevoza treba da otvore podatke trećim licima i da ponude elektronsko plaćanje za pristup svojim uslugama.³³ Tek sa ispunjavanjem ovih preduslova možemo govoriti o potencijalnoj implementaciji ovog koncepta. Ukoliko lokalne vlasti smatraju da ispunjavaju predviđene kriterijuma, njima se predlažu tri glavne aktivnosti: (1) objavljivanje dugoročne vizije mobilnosti kao usluge; (2) izrada nacrtu agende za razvoj ovog koncepta i (3) podrška u eksperimentisanju.³⁴ Gradovi su na osnovu datih kriterijuma otpočeli implementaciju ovog koncepta u sistem prevoza. U nastavku rada se navode primeri gradova koji su uspešno otpočeli implementaciju ovog koncepta.

MOBILNOST KAO USLUGA U UPOREDNOJ PERSPEKTIVI – STUDIJA SLUČAJA HELSINKIJA, BEČA I LJUBLJANE

Koncept mobilnosti kao usluge predstavlja skandinavski model rešavanja nagomilanih problema u prevozu. Stoga, u analizu je uključen Helsinki, koji je stigao najdalje u implementaciji ovog koncepta. Pored Helsinkija, u analizu su uključeni Beč i Ljubljana kao dve prestonice koje su kulturno i istorijski najbliže Beogradu, a koje takođe predstavljaju dobre primere u uporednoj praksi. Grad Helsinki predstavlja prvi grad koji je uspešno implementirao koncept mobilnosti kao usluge, iako je pre toga bio pokušaj implementacije u Geteborgu u Švedskoj. Pre nego što se upustimo u objašnjavanje ovog koncepta potrebno je istaći osnovne elemente sistema prevoza. Transportni model grada Helsinkija podrazumeva visok udeo ekoloških oblika prevoza, koji uključuju pešačenje (34%), javni prevoz (31%) i vožnju bicikala (10%), ali i stabilan i visok procenat udela privatnih vozila u prevozu (25%).³⁵ Koncept mobilnosti kao usluge, iako ne baš pod tim imenom, na agendi finskih vlasti je još od početka novog milenijuma. Naime, Ministarstvo saobraćaja je 2009. godine usvojilo nacionalnu strategiju za razvoj inteligentnog sistema

³³ Yanying Li and Tom Voege, "Mobility as a Service (MaaS): Challenges of Implementation and Policy Required", *Journal of Transportation Technologies*, Vol. 7, No. 2, p. 101.

³⁴ Göran Smith, *Making Mobility-as-a-Service. Towards Governance Principles and Pathways*, PhD thesis, Chalmers University of Technology, Gothenburg, Sweden, 2020, p. 79.

³⁵ Reetta Putkonen et al., *Analysis of future transport in the City of Helsinki*, City of Helsinki Urban Environment publications, Helsinki, 2020, p. 5.

prevoza koji ima za cilj ohrabrivanje građana da upotrebljavaju održive oblike prevoza i da prave racionalnije izbore, što će posledično dovesti do porasta upotrebe ekoloških oblika prevoza, nasuprot upotrebi privatnih vozila u svakodnevnim putovanjima. Grad Helsinki nije zaostajao za državom u pogledu razvoja inteligentnog prevoza. Stoga je važno pomenuti Izveštaj o razvoju i eksploataciji inteligentnog sistema prevoza iz 2013. godine, ali i Viziju plana grada Helsinkija do 2050. godine. Ovaj dokument promoviše stvaranje mreže javnog prevoza sa poboljšanom održivom dostupnošću, biciklističkim stazama i prohodnošću kao važnim faktorima mobilnosti. Takođe, važan aspekt ovog dokumenta je mogućnost kombinovanja različitih vidova prevoza, dok će građani imati mogućnost da kupe određeni paket prevoza koji odgovara njihovim potrebama.³⁶ Važno je napomenuti da javne vlasti u Finskoj vide sebe u ulozi pomagača u razvoju ovog koncepta kroz implementaciju zakonskih rešenja, ali i izgradnju potrebne infrastrukture za razvoj ovog koncepta.³⁷ Strateško usmerenje finskih vlasti omogućilo je implementaciju aplikacije Whim početkom juna 2017. godine kao dela paketa mobilnosti kao usluge. Ova aplikacija omogućava korisnicima da dobiju informacije o mogućim oblicima prevoza koje mogu da koriste prilikom putovanja, zatim da direktno rezervišu i da plate željeni oblik prevoza posredstvom aplikacije. Zahvaljujući saradnji sa partnerskim kompanijama, korisnicima je omogućeno da koriste javni prevoz, najam automobila ili upotrebu taksi vozila. Korisnicima su ponuđena tri paketa koje su mogli izabrati u skladu sa njihovim potrebama.³⁸ Pored tri navedena oblika prevoza, aplikacija danas nudi niz pogodnosti korisnicima, ali i tri dodatna oblika prevoza kao što su gradska bicikla, deljenje bicikala i električni trotineti.³⁹

Drugi grad koji je obuhvaćen ovom analizom je Beč, koji je poznat po dobro organizovanom i funkcionalnom javnom prevozu. Transportni model Beča, prema podacima zvanične statistike, podrazumeva visok udeo ekoloških oblika prevoza, koji uključuju pešačenje (35%), javni prevoz (30%) i vožnju bicikala (9%), ali i stabilan i visok procenat udela privatnih vozila u prevozu

³⁶ Maxime Audouin and Matthias Finger, "The development of Mobility-as-a-Service in the Helsinki metropolitan area: A multi-level governance analysis", *Research in Transportation Business & Management*, Vol. 27, p. 29.

³⁷ Yanying Li, "The Role of Public Authorities in the Development of Mobility-as-a-Service" in: Mathias Finger and Maxime Audouin, *The governance of smart transportation system*, op. cit., p. 239.

³⁸ Ibidem, p. 28.

³⁹ Whim Helsinki, *Whim is the all-in-one app for mobility*, Whim. Available from: <https://rb.gy/kbsot8> (Accessed March 22, 2023).

(26%).⁴⁰ Beč je 2019. godine usvojio Okvirnu strategiju za razvoj Beča kao pametnog grada u periodu od 2019. do 2050. godine, koja podrazumeva povećanje udela ekoloških oblika prevoza na 85% do 2030. godine.⁴¹ U kontekstu reforme prevoza u Beču potrebno je spomenuti projekat SMILE aplikacije, koji je otpočeo 2012. godine kao rezultat saradnje Austrijske savezne železnice i Javnog komunalnog preduzeća u Beču. Ova aplikacija je pružila mogućnost korisnicima da, u zavisnosti od njihovih potreba, planiraju i rezervišu različite oblike prevoza, poput javnog prevoza, regionalne železnice, deljenih vozila i bicikala ili taksija. Međutim, loša strana aplikacije je nemogućnost šireg izbora, jer je korisnicima ponudila samo jedan paket usluga. Rad aplikacije je okončan krajem 2014. godine, a obe kompanije su razvile svoje posebne projekte. Za grad Beč je važno pomenuti projekat Upstream iz 2015. godine, koji je pokrenulo Javno komunalno preduzeće u Beču. Rezultat ovog projekta je aplikacija WienMobile iz 2017, koja pruža korisnicima multimodalne informacije i omogućuje rezervisanje prevoza.⁴² Ova aplikacija je pravi nastavljajući prethodnog projekta jer omogućuje različite oblike prevoza, poput deljenja bicikala, električnih trotineta, automobila i vožnji, železnicu, najam automobila, usluge taksi prevoza, ali i parkinga. Aplikacija nudi mogućnosti kupovine različitih karata (pojedinačnih, vremenskih, đačkih, studentskih ili turističkih), po čemu se razlikuje od prethodne aplikacije koja je nudila jednu vrstu usluga.⁴³ Beč je dozvolio da se na tržište uključi i aplikacija Whim u oktobru 2019, koja je omogućila korisnicima da kombinuju različite oblike prevoza, kao što su javni prevoz, električni trotineti i taksi prevoz.⁴⁴ Jedina razlika između ove dve aplikacije je u dostupnosti oblika prevoza, gde blagu prednost treba dati prvoj aplikaciji. Važno je pomenuti da Beč ima razvijen sistem deljenja bicikala još od 2003. godine. U jesen 2022. godine došlo je do zamene starog sistema deljenja bicikala sa novim, koji sada uključuje 3.000 bicikala na preko 200 stanica u svim okruzima.⁴⁵ Takođe, u Beču funkcioniše i sistem

⁴⁰ Ramon Bauer et al., *Vienna in Figures 2022*, Statistic Vienna, Vienna, 2022, p. 15.

⁴¹ The City of Vienna, *Smart City Wien Framework Strategy 2019–2050*, Vienna Municipal Administration, 2019, p. 67.

⁴² Maxime Audouin and Matthias Finger, "Empower or Thwart? Insights from Vienna and Helsinki regarding the role of public authorities in the development of MaaS schemes", *Transportation Research Procedia*, Vol. 41, p. 10.

⁴³ Wiener Linien, *WienMobile app: Information*, Wiener Linien, Wien. Available from: <https://rb.gy/zbxmhu> (Accessed March 23, 2023).

⁴⁴ Whim Vienna, *Experience the most seamless way to move*, Whim. Available from: <https://rb.gy/nn6> (Accessed March 23, 2023).

⁴⁵ Stadt Wien, *3.000 WienMobil-Räder für Wiener*innen*, Wien. Available from: <https://rb.gy/d0uwwb> (Accessed March 23, 2023).

za deljenje vozila ShareNow, koji je nastavljajući prethodnog operatera Car2go, koji je u Beču prisutan od 2011. godine. Putem mobilne aplikacije je moguće izvršiti rezervaciju nekog od 800 automobila i platiti uslugu korišćenja po vrlo pristupačnim cenama.⁴⁶

Treći grad koji je uključen u analizu je Ljubljana. Ljubljana je najdalje otišla u implementaciji koncepta pametnih gradova na prostoru bivše Jugoslavije. U prilog ovome govore različiti strateški dokumenti koji su usvojeni od strane lokalnih vlasti, a koji nedvosmisleno potvrđuju nameru Ljubljane da se razvija u korak sa drugim gradovima u Evropi. Gradske vlasti su 2017. godine usvojile strategiju održive urbane mobilnosti koja podstiče razvoj ekoloških oblika prevoza. Osnovni pokazatelji za kreiranje ove strategije su podaci o udelu različitih oblika prevoza u ukupnom prevozu. Transportni model grada Ljubljane podrazumeva niži udeo ekoloških oblika prevoza, koji uključuju pešačenje (34,8%), javni prevoz (12,8%) i vožnju bicikala (11,1%), ali znatno visok procenat udela privatnih vozila u prevozu (41,5%).⁴⁷ Stoga, Ljubljana u narednom periodu želi da podigne udeo ekoloških oblika prevoza na 67%, što podrazumeva smanjenje ukupnog udela privatnih automobila u prevozu na 33%. Radi ostvarivanja ovog cilja, strategija se zasniva na četiri stuba: (1) porast udela pešačenja; (2) porast udela vožnje bicikala; (3) porast udela javnog prevoza i (4) smanjenje udela privatnih vozila u ukupnom prevozu.⁴⁸ Tokom 2016. godine Ljubljana, Maribor, Kranj i Murska subota u saradnji sa istaknutim IT stručnjacima u Sloveniji i automobilskim kompanijama pokrenuli su program Avant2go, koji pripada sistemu mobilnosti kao usluge. Namera kreatora ovog projekta je da se Slovenija priključi gradovima koji koriste prednosti ovog oblika mobilnosti. Osnovni cilj projekta je podizanje kvaliteta života, koji se može ostvariti kroz: (1) smanjenje broja vozila na putevima; (2) prilagođavanje potrebama korisnika; (3) upotrebu električnih vozila u prevozu; (4) podizanje svesti društva o održivim tehnologijama i alternativama u oblasti mobilnosti; (5) razumevanje značaja korišćenja obnovljivih izvora energije i (6) povećanje ukupnog broja zelenih površina usled smanjenja broja vozila u saobraćaju. Projekat se zasniva na deljenoj ekonomiji, odnosno deljenju vozila i upotrebi vozila na električni pogon.⁴⁹ Razvijena je i mobilna aplikacija koja omogućava izbor vozila i plaćanje usluge posredstvom aplikacije.

⁴⁶ Share Now, *The Vienna fleet. What cars can I find in Vienna?* Available from: <https://rb.gy/esxd09> (Accessed March 23, 2023).

⁴⁷ Klemen Milovanovič et al., *Celostna prometna strategija Mestne občine Ljubljana*, Mestna Občina Ljubljana, Ljubljana, 2017, p. 15.

⁴⁸ Isto, pp. 19–21.

⁴⁹ Tomaž Kogoj, *Povezava transformacijskega vodenja z inovativnostjo: primer projekta souparabe električnih vozil Avant2go*, Magistrsko delo, Univerza V Ljubljani, Ekonomska fakulteta, 2018, pp. 36–37.

Ovaj projekat predstavlja prvi korak u uspostavljanju mobilnosti kao usluge u Ljubljani. Ljubljana je takođe razvila Urbanu karticu i aplikaciju koja služi kao digitalna vrednosna kartica za plaćanje različitih usluga, poput putovanja javnih prevozom, parking servisa, vožnje žičarom, korišćenje usluge deljenja bicikala i plaćanje parkinga putem SMS-a.⁵⁰ Razvoj ove aplikacije predstavlja još jedan od preduslova za potpunu implementaciju koncepta mobilnosti kao usluge. Ljubljana takođe ima razvijen sistem za deljenje bicikala, što predstavlja još jedan od preduslova za punu implementaciju ovog koncepta.

MOBILNOST KAO USLUGA U GRADU BEOGRADU

Nagomilane probleme u sistemu javnog prevoza sa kojima se stanovnici Beograda sreću svakodnevno moguće je rešiti jedino implementacijom inteligentnog sistema prevoza. Prilikom izrade strateških dokumenata potrebno je dobro analizirati potrebe građana Beograda. Stoga, ovaj deo rada je neophodno započeti isticanjem transportnog modela i udela različitih oblika prevoza u Beogradu. Prema podacima iz transportnog modela Grada Beograda, ukupni udeo javnog prevoza u Beogradu je na visokih 48,6%, pešačenja 24,1%, putničkih automobila 25,2%, a vožnja biciklima skromnih 1%. U transportni model Beograda su uključeni još i prevoz motociklom (0,3%) i ostalo (0,9%). Jednostavnim sabiranjem ovih vrednosti može se zaključiti da ukupni udeo motorizovanog prevoza u Beogradu iznosi 74,9%, dok je udeo nemotorizovanog prevoza svega 25,1%. Ukoliko detaljno pogledamo ovu analizu zaključićemo da je ona urađena brojanjem ukupnog broja putnika koji koriste jedan od ovih načina prevoza. Veliki broj automobila na ulicama Beograda se može objasniti time da veliki broj naših sugrađana koristi privatni automobil u svojstvu vozača. Podaci pokazuju da je to slučaj sa čak 18,7% od 25,2% putnika koji se u toku jednog dana prevezu privatnim automobilom.⁵¹ Stoga, Gradu Beogradu je neophodna strategija koja podrazumeva promenu navika građana u pogledu izbora prevoza. Krajem 2020. godine Beograd je usvojio Plan održive urbane mobilnosti koji se zasniva na nekoliko stubova, od kojih se posebno izdvajaju: (1) favorizovanje pešačenja (25%); (2) favorizovanje biciklističkog saobraćaja (4%); (3) zadržavanje visokog udela javnog prevoza (minimum 48%); (4) smanjenje upotrebe putničkih automobila (20%) i

⁵⁰ Ljubljanski potniški promet, *Mobilna aplikacija Urbana*. Available from: <https://rb.gy/pvbwhn>, (Accessed March 23, 2023).

⁵¹ Jadranka, Jović et al., *Ažuriranje transportnog modela Beograda sa saobraćajnim istraživanjima karakteristika kretanja*, Saobraćajni fakultet, CEP, Beograd, 2015, str. 30–31.

(5) smanjenje emisije štetnih gasova.⁵² Namera Grada Beograda je da u narednom periodu poveća ukupan udeo ekoloških oblika prevoza. Stoga, koncepti poput integrisane mobilnosti i mobilnosti kao usluge dobijaju na velikom značaju.

Uspostavljanje sistema mobilnosti kao usluge je postavljen za jedan od ciljeva POUM-a. Radi implementacije ovog sistema u Beogradu potrebno je: (1) digitalizovati sve ključne aktere mobilnosti; (2) razviti jedinstvenu Smart karticu za sve oblike prevoza; (3) razviti infrastrukturu i interfejs za međusobno povezivanje ključnih elemenata u sistemu; (4) razviti podsistem transport na zahtev u oblastima sa nižom gustinom naseljenosti; (5) integrisati sve aktere mobilnosti u jedan sistem; (6) razviti integrisane i fleksibilne tarifne sisteme kroz jedan kanal plaćanja; (7) razviti fleksibilne pakete usluga prema potrebama korisnika i (8) razviti posebnu mobilnu aplikaciju.⁵³ Razvijanje mobilnosti kao usluge podeljeno je u nekoliko faza. Međutim, ono što prethodi digitalizaciji ovog sistema jeste razvijanje alternativnih načina prevoza, poput sistema za deljenje bicikala, automobila i slično. Grad Beograd je u više navrata pokušao da razvije sistem javnih bicikala. Poslednja Odluka o postavljanju sistema javnih bicikala, zajedno sa Planom mesta postavljanja, doneta je u novembru 2021. godine. Nakon donošenja ovih dokumenata Grad Beograd je krajem decembra 2021. godine raspisao Javni poziv za dodelu koncesija za upravljanja sistemom javnih bicikala. Predmet ove koncesije je ustupanje javnih površina koje su u javnoj svojini grada koncesionaru na određeno vreme od 15 godina, radi finansiranja, postavljanja stanica, nabavke bicikala i opreme i upravljanje sistemom javnih bicikala u Beogradu, uz plaćanje koncesione naknade.⁵⁴ Nakon okončanja rokova iz javnog poziva Ugovor o koncesiji je dodeljen firmi Helbiz doo iz Beograda, koja je član istoimenog konzorcijuma iz Italije. Ugovorom je predviđeno postavljanje 150 stanica širom grada sa 1.000 bicikala i 10 E-Cargo bicikala. Procenjena vrednost koncesije iznosi 4.997.335,00 evra.⁵⁵ Iako su obećanja gradskih čelnika da će sistem javnih bicikala otpočeti sa radom do kraja 2022. godine, ovaj sistem i nakon isteka prve godine od dodele koncesije nije zaživeo. Ipak, Beograd je razvio kakvu-takvu formu deljenje bicikala kroz sistem Parkiraj i bicikliraj, koji je

⁵² „Plan održive urbane mobilnost“, *Skupština Grada Beograda*, br. 34-833/20-C, Beograd, 2020, str. 137–138.

⁵³ Isto, str. 183.

⁵⁴ „Javni poziv za podnošenje ponuda za učešće u postupku koncesija – Poveravanje upravljanja sistemom javnih bicikala na teritoriji Grada Beograda“, *Gradska uprava Grada Beograda, Sekretarijat za saobraćaj*, br. 31/21 od 30.12.2021. godine.

⁵⁵ „Odluka o izboru najpovoljnije ponude u postupku koncesije br. 31/21“, *Gradska uprava Grada Beograda, Sekretarijat za saobraćaj*, br. IV-02, 404-38-2021 od 09.03.2022. godine.

dostupan više od deceniju na pet lokacija u gradu. Korišćenje bicikala je besplatno, dok se plaća samo cena parking karte za automobil.⁵⁶ Kompanija Car4use je 2015. godine razvila sistem za deljenje vozila koji nije naišao na zainteresovanost građana, iako se u prvi mah činilo da će oko 60 vozila na 19 lokacija u gradu za preuzimanje i parkiranje biti dobro rešenje za saobraćajne probleme stanovnika Beograda.⁵⁷ U okviru deljenja vožnji u Beogradu posluje kompanija Car: Go, koja ima velike probleme zbog nedostatka zakonske regulative i snažnog protivljenja taksi udruženja. Iako nije registrovana za delatnost prevoza, ona pruža usluge prevoza posredstvom mobilne aplikacije, čime se može smatrati domaćom verzijom Uber-a. Kompanija nudi tri paketa mobilnosti: (1) miniklasa, gde su uključena vozila članova udruženja; (2) eko klasa, koju čine komforniji i hibridni automobili i gde su obezbeđena sedišta za decu i (3) biznis klasa, koju čine hibridna i potpuno električna vozila.⁵⁸ Vozači Car: Go nisu formalno zaposleni kod kompanije ili udruženja, nego su najčešće frilenseri ili rade za partnersku kompaniju. Takođe, u pogledu bezbednosti putnika može se zaključiti da vozači ove kompanije ne ispunjavaju stroge kriterijume koji su propisani za taksiste, što u bitnome može da ugrozi bezbednost njihovih putnika.⁵⁹

ZAKLJUČAK

Razvoj pametnih gradova podrazumeva uključivanje svih šest karakteristika. Najvažnija karakteristika za razvoj bilo koje od komponenata pametnih gradova su pametni i samosvesni građani koji su uključeni u procese planiranja i implementacije lokalnih politika. Stoga, u reformu prevoza u gradovima je neophodno uključiti građane. Koncept integrisane mobilnosti, a posebno mobilnost kao usluga, pokazao se veoma uspešnim u reformi prevoza u posmatranim gradovima u ovom radu. Usvojena rešenja u posmatranim gradovima mogu da pomognu Beogradu u implementaciji ovog koncepta.

⁵⁶ Parking servis, *Parkiraj i bicikliraj*. Dostupno preko: <https://rb.gy/vau0yj>, (Pristupljeno 28. marta 2023).

⁵⁷ Balkan Green Energy News, „Sve veći broj Evropljana se opredeljuje za kar-šering uslugu”, *Balkan Green Energy News*, 16. decembar 2020. Dostupno preko: <https://rb.gy/ixbnf3>, (Pristupljeno 28. marta 2023).

⁵⁸ Car: Go, *CarGo mobility*. Dostupno preko: <https://rb.gy/94a3qw>, (Pristupljeno 28. marta 2023).

⁵⁹ Aleksandar, Kovačević, “New forms of employment and Their Impact on Working Conditions in the Digital Age in Serbia – A Case study of Car: Go” in: Stefan Mayr and Andreas Orator (eds.), *Populism, Popular Sovereignty and Public Reason*, Peter Lang, Bern, 2021, pp. 272–273.

Grad Beograd se nalazi u početnoj fazi implementacije ovog koncepta kada još uvek nedostaje razvijena infrastruktura i razvijeni različiti oblici prevoza. Postoji nedovoljno razvijen sistem elektronske naplate karata za javni prevoz, koji je dostupan samo korisnicima MTS-a. Moguće je u realnom vremenu pratiti kretanje vozila gradskog prevoza i ostvariti uvid u očekivano vreme dolaska prevoza na određeno stajalište posredstvom SMS servisa ili mobilne aplikacije. U narednom periodu je potrebno razvijati mrežu biciklističkih staza za potrebe deljenja bicikala, sistem integrisanog upravljanja saobraćajem, kojim će se davati prednost biciklistima i pešacima, sistem deljenja vozila, jedinstvenu beogradsku karticu koja će moći da se koristi za sve oblike prevoza i, na samom kraju, uspostavljanje jedinstvene aplikacije za mobilnost kao uslugu. Takođe, neophodno je izvršiti edukaciju stanovnika Beograda o prednostima deljenje mobilnosti, koja je preduslov za razvoj ovog koncepta. Dalji razvoj koncepta integrisane mobilnosti, a posebno mobilnosti kao usluge, može rešiti nagomilane probleme u prevozu sa kojima se sreću stanovnici Beograda, te je potrebno insistirati na implementaciji ovog koncepta. Pohvalno je što gradske vlasti razvijaju strategije za razvoj ovog koncepta, koji u narednom periodu može učiniti Beograd primerom pozitivne prakse u ovoj oblasti u našem regionu. Preduslov za uspostavljanje ovog koncepta su razvijene lokalne politike koje su donesene uz participaciju građana u čitavom procesu.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Alraouf, Ali A., "The Emergence of New Urban Brand in the Middle East: Dubaization/Dubaification", *Journal of Cultural Exchange (Kultur Austausch)*, 111/2006, Issue III, pp. 25–31.
- [2] Audouin Maxime and Finger Matthias, "Empower or Thwart? Insights from Vienna and Helsinki regarding the role of public authorities in the development of MaaS schemes", *Transportation Research Procedia*, Vol. 41, pp. 6–16.
- [3] Audouin Maxime and Finger Matthias, "The development of Mobility-as-a-Service in the Helsinki metropolitan area: A multi-level governance analysis", *Research in Transportation Business & Management*, Vol. 27, pp. 24–35.
- [4] Balkan Green Energy News, „Sve veći broj Evropljana se opredeljuje za karšering uslugu“, Balkan Green Energy News, 16. decembar 2020. Dostupno preko: <https://rb.gy/ixbnf3> (Pristupljeno 28. marta 2023).
- [5] Bauer Ramon et al., *Vienna in Figures 2022*, Statistic Vienna, Vienna, 2022.
- [6] Car: Go, *CarGo mobility*. Dostupno preko: <https://rb.gy/94a3qw> (Pristupljeno 28. marta 2023).
- [7] Cocchia Annalisa, "Smart and Digital City: A Systematic Literature Review" in: Dameri Renata Paola and Rosenthal-Sabroux Camille (ed.), *Smart City. How to Create Public and Economic Value with High Technology in Urban Space*, Springer, Cham, 2014, pp. 13–43.

- [8] Dameri Renata, "Searching for Smart City definition: a comprehensive proposal", *International Journal of Computers & Technologies*, Vol. 11, No. 5, pp. 2544–2551.
- [9] Đorđević Snežana, "Smart policies and innovative services" in: Borislav Stojkov (ed.), *The e- future of Cities. Between temptation of exponential growth of technology growth and concept of human city. The book of proceedings*, Faculty of Geography and Academy of Engineering Sciences of Serbia, Belgrade, 2019, pp. 361–376.
- [10] Đorđević Snežana, *Savremene urbane studije*, FPN i Čigoja, Beograd, 2012.
- [11] Etezadzadeh Chirine, *Smart City – Future City? Smart City 2.0 as a Livable City and Future Market*, Springer, Wiesbaden, 2016.
- [12] Finger Matthias and Audouin Maxime, "Introduction" in: Finger Matthias and Audouin Maxime, *The governance of smart transportation systems*, Springer, Cham, 2019, pp. 1–10.
- [13] Garau Chiara et al., "Cagliari and smart urban mobility: Analysis and comparison", *Cities* 56, pp. 35–46.
- [14] Gel Jan, *Gradovi za ljude*, Palgo centar, Beograd, 2018.
- [15] Giffinger Rudolf et al., *Smart cities – Ranking of European medium-sized cities*, Vienna University of Technology, Centre of Regional Science, Vienna, 2007.
- [16] Haller Stephan et al., "The Internet of Things in an Enterprise Context" in: Domingue John, Fensel Dieter and Traverso Paolo (eds.), *Future Internet – FIS 2008. FIS 2008. Lecture Notes in Computer Science, vol 5468*. Springer, Berlin, Heidelberg, 2009, pp. 14–28.
- [17] Heikkilä Sonja, *Mobility as a Service – A Proposal for Action for the Public Administration. Case Helsinki*, Master thesis, Aalto University, School of Engineering, 2014.
- [18] Hensher David A. et al., *Understanding Mobility as a Service (MaaS). Past, Present and Future*, Elsevier, 2020.
- [19] Hensher David A., "Future bus transport contracts under a mobility as a service (MaaS) regime in the digital age: Are they likely to change?", *Transportation Research Part A*, Vol. 98, pp. 86–96.
- [20] „Javni poziv za podnošenje ponuda za učešće u postupku koncesija – Poveravanje upravljanja sistemom javnih bicikala na teritoriji grada Beograda", *Gradska uprava Grada Beograda, Sekretarijat za saobraćaj*, br. 31/21 od 30.12.2021. godine.
- [21] Jović Jadranka et al., *Ažuriranje transportnog modela Beograda sa saobraćajnim istraživanjima karakteristika kretanja*, Saobraćajni fakultet, CEP, Beograd, 2015.
- [22] Kogoj Tomaž, *Povezava transformacijskega vodenja z inovatnostjo: primer projekta souparabe električnih vozil Avant2go*, Magistrarsko delo, Univerza V Ljubljani, Ekonomska fakulteta, 2020.
- [23] Kovačević Aleksandar, "New forms of employment and Their Impact on Working Conditions in the Digital Age in Serbia – A Case study of Car: Go" in: Stefan Mayr and Andreas Orator (eds.), *Populism, Popular Sovereignty and Public Reason*, Peter Lang, Bern, 2021, pp. 263–277.

- [24] Li Yanying, “The Role of Public Authorities in the Development of Mobility-as-a-Service” in: Finger Matthias and Audouin Maxime, *The governance of smart transportation systems*, Springer, Cham, 2019, pp. 229–248.
- [25] Li Yanying and Voegelé Tom, “Mobility as a Service (MaaS): Challenges of Implementation and Policy Required”, *Journal of Transportation Technologies*, Vol. 7, No. 2, pp. 95–106.
- [26] Ljubljanski potniški promet, *Mobilna aplikacija Urbana*. Available from: <https://rb.gy/pvbwhn> (Accessed March 23, 2023).
- [27] Lyons Glenn, “Getting smart about urban mobility – Aligning the paradigms of smart and sustainable”, *Transportation Research Part A*, Vol. 115, pp. 4–14.
- [28] Milovanović Klemen et al., *Celostna prometna strategija Mestne občine Ljubljana*, Mestna Občina Ljubljana, Ljubljana, 2017.
- [29] Mola Lapo et al., “Mobility as a Service: An Exploratory Study of Consumer Mobility Behaviour”, *Sustainability 2020*, 12(19), 8210, pp. 1–14.
- [30] „Odluka o izboru najpovoljnije ponude u postupku koncesije br. 31/21”, *Gradska uprava Grada Beograda, Sekretarijat za saobraćaj*, br. IV-02, 404-38-2021 od 09.03.2022. godine.
- [31] Papa Enrica, and Lauwers Dirk, “Smart mobility: Opportunity or threat to innovate places and cities” in: Schrenk Manfred et al. (eds.), *Real CORP 2015. Plan Together – right now – overall, From Vision to Reality for Vibrant Cities and Regions. Proceeding of 20th International conference on urban planning and regional development in the information society*, CORP, Vienna, 2015, pp. 543–550.
- [32] Parking servis, *Parkiraj i bicikliraj*. Dostupno preko: <https://rb.gy/vau0yj> (Pristupljeno 28. marta 2023).
- [33] „Plan održive urbane mobilnosti”, *Skupština Grada Beograda*, br. 34-833/20-C, Beograd, 2020, str. 137–138.
- [34] Putkonen Reetta et al., *Analysis of future transport in the City of Helsinki*, City of Helsinki Urban Environment publications, Helsinki, 2020.
- [35] Rupprecht Consult (ed.), *Guidelines for Developing and Implementing a Sustainable Urban Mobility Plan, Second Edition*, Rupprecht Consult, Cologne, 2019.
- [36] Schwab Klaus, *The fourth Industrial revolution*, World Economic Forum, Geneva, 2016.
- [37] Share Now, The Vienna fleet. What cars can I find in Vienna? Available from: <https://rb.gy/esxd09> (Accessed March 23, 2023).
- [38] Smith Göran, *Making Mobility-as-a-Service. Towards Governance Principles and Pathways*, PhD thesis, Chalmers University of Technology, Gothenburg, Sweden 2020.
- [39] Stadt Wien, *3.000 WienMobil-Räder für Wiener*innen*, Wien. Available from: <https://rb.gy/d0uwwb> (Accessed March 23, 2023).

- [40] The City of Vienna, *Smart City Wien Framework Strategy 2019–2050*, Vienna Municipal Administration, 2019.
- [41] Whim Helsinki, *Whim is the all-in-one app for mobility*, Whim. Available from: <https://rb.gy/kbsot8> (Accessed March 22, 2023).
- [42] Whim Vienna, *Experience the most seamless way to move*, Whim. Available from: Available from: <https://rb.gy/nn6>, (Accessed March 23, 2023).
- [43] Wiener Linien, *WienMobile app: Information*, Wiener Linien, Wien. Available from: <https://rb.gy/zbxmhu> (Accessed: March 23, 2023).

Aleksandar Kovačević

THE IDEA OF MOBILITY AS SERVICE AS A MODE OF TRANSPORT REFORM IN SMART CITIES – THE CASE STUDY OF BELGRADE

Abstract

Big cities face numerous problems that can only be solved by implementing local policies that involve the use of smart management tools. This paper emphasises the human dimension in city management and planning, implying the evolution of the concept of smart cities. Smart cities involve ICT in the administration of diverse sectors. The development of smart transportation is one of the key components of smart cities. The concept of smart transportation is examined in this paper through the concept of mobility as a service, which entails the combination of two or more different modes of transportation and mobility as a service. Therefore, the research question is: Can we solve the accumulated problems in the transportation of Belgrade residents by combining two or more types of transportation through the concept of mobility as a service? The study describes the situation in comparison to the practises of cities such as Helsinki, Vienna, and Ljubljana. The paper provides insight on best practises in the development of this idea in Helsinki, Vienna, and Ljubljana. These cities can serve as a model for the reform of Belgrade's transportation system, which is based on mobility as a service and citizen participation in the development of local policy.

Keywords:

smart cities, integrated mobility, human dimension, mobility as service, Belgrade.

Stevo Lapčević*

Muzej Srema

Struktura i delanje: Plehanovljeva kritika anarhizma i mogućnost radikalnog oslobođenja

Apstrakt

Autor nastoji da ukaže na vezu koja postoji između strukture i delanja kako u političkoj teoriji tako i u političkoj praksi, stavljajući akcenat na tezu da se u oba slučaja prednost daje strukturi koja ograničava delanje i čini ga prihvatljivim samo ukoliko je u skladu sa njom.

Kao studiju slučaja uzima odnos između marksizma i anarhizma, posmatran kroz prizmu kritike koju na račun anarhističke teze o nužnosti oslobađanja delanja od strukturalnog determinizma izriče Georgi Plehanov. Analizirajući Plehanovljevu primenu marksističkog metoda na analizu suštine anarhizma, autor ukazuje na njegove eventualne nedostatke i protivurečnosti, a sve sa ciljem traganja za srednjim rešenjem koje, priznajući strukturalnu uslovljenost delanja, ideju i volju u politici stavlja u istu ravan sa njom.

Ključne reči:

struktura, delanje, anarhija, marksizam, sloboda.

Pitanje odnosa strukture i delanja jedno je od fundamentalnih ukoliko želimo pravilno da shvatimo prirodu savremenih političkih procesa koji u svojoj težnji za stalnom racionalizacijom (kako bi se obezbedila veća efikasnost) iskazuju jasne tendencije ka potpunom prepuštanju strukturama. Stav da su strukture te koje dominiraju prostorom ne samo praktičnog delanja, već i tokovima definisanja ideja, da su otuda jedina stvarnost, dok je sve drugo „apstrakcija”, toliko omiljen među klasičarima marksizma, ostvaruje, čini

* lapcevicst@gmail.com

se, potpunu dominaciju i u savremenom liberalizmu¹ koji sve manji akcentat stavlja na ideje i delanje, a sve više upravo na strukture² čiji je cilj obezbeđivanje maksimalnog efekta uz minimalno rasipanje resursa.

Time se sukob između struktura i delanja u izvesnom smislu izjednačava sa sukobom na relaciji stvarnost–ideja, pri čemu se strukture smatraju jedino postojećim, dok delanje postaje ono što su nekada bile ideje – tek moguća stvarnost koja, uprkos sopstvenoj logičkoj konzistentnosti, „postaje”, pošto, sledeći strukture, i sama preraste u njih. To što nekompatibilnost, o kojoj ovde govorimo, ne ishodi nužno iz „pogrešnih ideja” već i iz jednako pogrešne stvarnosti (ne lošeg delanja, već loših struktura), politici koja kao intersubjektivni proces odlučivanja oslonjen na naučno-tehnička dostignuća i znanja³ ukida samu sebe, odavno ne znači previše.

Svođenjem stvarnosti na nauku⁴, a potom nauke na ideologiju⁵, na „lik od krvi i mesa”⁶, savremena politika krenula je stopama klasičnog marksizma koji je sve više čini robom (ekonomskih) struktura⁷, što za posledicu ima pojavu gotovo potcenjivački stav prema svakom delanju i ideji koji pokazuju

- 1 Ova pojava primetna je čak i u političkoj teoriji u kojoj je normativni pristup politici u značajnoj meri smenjen empirijskim istraživanjima i statistikom. Rasprava o idejama postaje sve manje važna, upravo zbog toga što one ne teže (isključivo) objašnjenju uticaja struktura (i na strukture), već (između ostalog) nude mogućnost promene paradigme, što se često razume upravo kao „apstrakcija”.
- 2 Političke i finansijske, kojima su ove prve podređene upravo zahvaljujući veri u njihovu naučnost.
- 3 Jurgen Habermas, *Tehnika i znanost kao 'ideologija'*, Školska knjiga, Zagreb, 1986.
- 4 To je nužno, jer se na taj način „apstraktna” ideja smenjuje logikom proizašlom iz uslova koje stvara struktura.
- 5 Stupajući u interakciju sa socijalnim svetom nauka i tehnika postaju ideologija. (Jurgen Habermas, *Tehnika i znanost kao 'ideologija'*, nav. delo, str. 88).
- 6 Jurgen Habermas, *Tehnika i znanost kao 'ideologija'*, nav. delo, str. 89.
- 7 Svojevremeno, Žak Elil je u tom odnosu nalazio osnov novog totalitarizma. Sličnog stava bio je i Bakunjin, koji je u Bernu 1869. govorio da ona politička koncepcija koja počiva na determinizmu u praksi nužno dovodi do centralizovane autoritarne države (Georgi V. Plehanov, *Anarhizam i socijalizam*, Kultura, Beograd, 1968, str. 224), što se u dobroj meri poklapa sa kritikom tehnike koju će gotovo vek kasnije izreći upravo Žak Elil, konstatujući da determinizam efikasnosti ograničava mogućnost izbora, što u praksi nužno dovodi do totalitarizma kojem je svaka pomisao na intersubjektivno odlučivanje mrska. Više o tome: Žak Elil, *Tehnika ili ulog veka*, Anarhija, Blok 45 i Bratstvo iz Erevona, Beograd, 2010.

tendenciju da budu nezavisni od strukturalnog (ekonomskog) determinizma.⁸ O njima se ponovo govori kao o pogrešnim (jer nužno dovode do zastoja u isporučivanju željenih rezultata, čime se direktno utiče na efikasnost koja je postala bazični princip legitimiteta savremene politike⁹), nemogućim i konačno utopističkim, jer u konačnici izlaz nude u traganju ne za promenom unutar date strukture, već u nastojanju da se dođe do nove paradigme u kojoj takva vrsta determinizma neće biti nužna.

Suštinu ovog spora, kao i slabosti marksističkog (i svakog drugog strukturalno-determinističkog) metoda na polju definisanja odnosa između strukture i delanja možda je najbolje u svom radu *Anarhizam i socijalizam* izrazio Georgi Plehanov. Želeći da pokaže upravo suprotno, ovaj prvi ruski deklarisan marksista do kraja je ogolio gotovo navijački karakter Marksovog metoda, islikavši, umesto superiornosti zasnovane na doslednoj primeni naučnih zakonitosti na društvo, sve njegove nedostatke.

U potpunosti oslonjen na Marksa, Plehanov značajne napore ulaže na dokazivanje apsolutne zavisnosti delanja od strukture, koju razume i kao zavisnost svesti od ekonomskih faktora. Lišavajući se mogućnosti drugačije perspektive, prema kojoj autonomna svest koja pokreće na delanje može ostati izvan kontrole struktura, Plehanov nastoji da diskredituje anarhizam¹⁰ sa pozicija sa kojih bi on „morao“ da dela¹¹ – dijalektičkog materijalizma.

⁸ U tom ključu može se posmatrati i „problem“ ekologije ili, pak, investicionog urbanizma u Srbiji danas.

⁹ Ginter Anders, *Zastarelost čoveka*, Nolit, Beograd, 1985.
 Стево Лапчевић, „Политика између вредности и ефикасности“ у *Религија и толеранција*, Vol. 21, бр. 39, Центар за емпиријско истраживање религије, Институт друштвених наука, Нови Сад, Београд, јануар–јун 2023, стр. 57–75.

¹⁰ Anarhizam je zapravo „niža svest“ u odnosu na marksizam. Pa ipak, njegova tragedija nije u toj prostoј činjenici, smatra Plehanov, već u samom činu njegovog postojanja. Kao što svakom „datom stepenu razvitka produktivnih snaga“ odgovara i određena svest, to isto важи i za razvoj misli unutar socijalističkog korpusa. Pojava industrije traži, po zakonima dijalektičkog materijalizma, ukidanje svake forme socijalističke misli osim one čiji je rodonačelnik Marks, a koja se, smatra Plehanov, ima smatrati najvišim stepenom razvoja socijalizma ne usled autonomnog delovanja onoga koji je misli, već usled pravilnog sagledavanja „uzroka“ koji upravljaju svetom. Dakle, nije samo kapitalizam nužnost, već i marksizam koji iz njega ishodi kao razrešenje krize. „Greh“ anarhizma je taj što je, iako „iživiljen“, i dalje prisutan.

Georgi V. Plehanov, *Osnovna pitanja marksizma*, Kultura, Beograd, 1968.

¹¹ Pošto pripada levom političkom spektru, prim. aut.

Svoju poziciju spram Marksa i njegovog tumačenja društvene stvarnosti Plehanov objašnjava u radu *Osnovna pitanja marksizma*, u kojem potvrđuje Marksovu tezu da je jedino validno objašnjenje sveta materijalističko, da se u njegovom središtu nalazi ekonomija (proizvodnja, proizvodni odnosi), dok svaki oblik autonomije određuje isključivo zavisnost od ekonomskih uslova.¹²

Zapravo, posredi je jasno određen odnos između „baze” i „nadgradnje”, pa tako kao bazu Plehanov, pozivajući se na Marksa, nalazi u stanju proizvodnih snaga, nad kojima se, u vidu „nadgradnje”, dižu „njime uslovljeni ekonomski odnosi”, „socijalno-političko uređenje izraslo na datoj ekonomskoj osnovi”, „psihika društvenog čoveka koju određuje delom neposredno ekonomija, a delom čitavo na toj ekonomici izraslo socijalno-političko uređenje” i, konačno, ideologije-ideje, promišljanje, koje odražava „svojstva te psihe” i ne može se uzeti kao bilo koji izraz autonomije od „uslova”, od strukture.¹³

Polazeći od ovakve pretpostavke, Plehanov ističe da razumevanje ekonomije i odnosa ekonomije i svesti ne može biti prepušteno nekakvom autonomnom delanju, već da je ono moguće samo ukoliko se jasno „nađu uzroci”¹⁴ koji, za razliku od onoga što je nudio Hegel, nisu idejni, niti proizvod „svoje volje”, već isključivo materijalistički, determinisani, mehanički. Otuda je, smatra prvi ruski deklarirani marksista, posao mislećeg čoveka ograničen isključivo na shvatanje „uzroka” i omogućavanje istim da u dijalektičkom odnosu sa prolaznim svetom stvaraju uslove za doseganje suštinskog sveta¹⁵ – komunizma. Kako je upravo Marks onaj koji je do kraja razotkrio „algebru društvenog razvitka”¹⁶, u kojoj ima mesta kako za postepene promene (svodi ih na kvalitativne promene nagore unutar kapitalizma), ali i za skokove (postepene promene mogu dovesti do „skoka”, odnosno do socijalne revolucije) koji su jednako rezultat „logike ekonomskog razvitka”,¹⁷ to je, smatra Plehanov, vezivanje mislećih ljudi za dijalektički materijalizam u razumevanju kretanja i razvoja društva logička i jedina ispravna posledica razvoja svesti u skladu sa stupnjem razvoja na kojem se nalaze dati proizvodni odnosi.

¹² Georgi V. Plehanov, *Osnovna pitanja marksizma*, Kultura, Beograd, 1968, str. 158.

¹³ Isto, str. 188.

¹⁴ Isto, str. 158.

¹⁵ Plehanov, po uzoru na Marksa, kao „prvi uzrok” navodi „svojstva geografske sredine”. Tako on veli da je na oblikovanje zajednica, proizvodnje u njima i, konačno, svesti uticala priroda, rasprostranjenost određenih ruda, minerala, voda i drugi faktori za kojima, kao njima uslovljena, dolazi – svest.

¹⁶ Georgi V. Plehanov, *Osnovna pitanja marksizma*, nav. delo, str. 172.

¹⁷ Za Marksa i Plehanova „skok” ne podrazumeva „preskakanje” kapitalizma, kako su to govorili ruski revolucionarni socijalisti Hercen i Černiševski. Za marksiste takav „skok” kao proizvod etičkog delanja i promišljanja opire se „algebri razvoja”.

Pravni i politički odnosi kao prostor u kojem se formiraju (i) političke ideje, obrazlaže Plehanov, predstavljaju ne rezultat autonomnog delanja, već prostu „nadgradnju” nastalu usled delovanja „baze” – ekonomskog faktora. Upravo u ime „baze”, pravno-politički odnosi i ideje iz njih iznikle „vrše odlučan uticaj na čitavu psihiku društvenog čoveka”¹⁸ koji, ma koliko nastojao da ukaže na autonomnost svog delovanja, nije ništa drugo do proizvod ekonomskog faktora.

Kako političke ideje imaju „jedan zajednički koren – psihologiju date epohe”¹⁹ to je za svaku od njih, ukoliko žele da budu realne, ostvarive i korisne, značajno da tu psihologiju što bolje razumeju. Kako se, pak, i ovde radi o prostoju „nadgradnji” to je, zaključuje dalje Plehanov, u razumevanju ispravnosti jedne ideologije važno vratiti se natrag, na početak, sve do „baze”, čime se, navodi na razmišljanje Plehanov, upravo „naučni socijalizam” dokazuje kao jedina validna socijalistička ideja.

Nemogućnost pojedinih ideologa, da „do kraja objasne tok” koji od „nadgradnje” vodi do „baze” i obratno, protivnike marksizma (među kojima su anarhisti), veli Plehanov, čini „idealistima”.²⁰ Oni u svojim objašnjenjima ostaju uvek na „nadgradnji”, na idejama, etici, psihologiji, ali se suštinski ne dotiču „baze” i otuda greše.²¹ Za ove protivnike marksizma glavni problem predstavlja razumevanje determinizma kao ograničavanja slobode. Oni, beleži Plehanov, vide samo jednu nijansu nužnosti – silu „koja nas sprečava da postupamo u skladu s našom željom i koja nas prinuđava da radimo ono što našoj želji protivreči”.²²

Pri tome, veli dalje Plehanov, ovi kritičari zapadaju u sopstvenu zamku, jer ne razumeju odnos „baze” i „nadgradnje” i otuda prirodni tok (kao što je i život sam) smatraju za ograničenje slobode.²³ Sa druge strane, oni ne razumeju ni to da nije svaka spoljašnja sila koja se čoveku i formalno nameće nužno

¹⁸ Georgi V. Plehanov, *Osnovna pitanja marksizma*, nav. delo, str. 166.

¹⁹ Isto, str. 189.

²⁰ Isto, str. 191.

²¹ Značajni prekori koji se materijalizmu upućuju, veli Plehanov, svode se na „socijalnu teleologiju”, koja, pozivajući se čak i na Marksa, nastoji da dokaže da je određena svest koja je navela ljude na udruživanje radi proizvodnje postojala pre samog delanja. Ta svest, prema ovoj kritici, slobodna je ili barem autonomna od ekonomije – proizvodnje. Plehanov ističe da je ova „svest” rezultat materijalnih-fizioloških potreba, da ona nije samostalna i da se tu radi samo o nedovoljnom poznavanju Marksa. Georgi V. Plehanov, *Osnovna pitanja marksizma*, nav. delo, str. 201.

²² Georgi V. Plehanov, *Osnovna pitanja marksizma*, nav. delo, str. 199.

²³ Ovde, zapravo, Plehanov preporučuje da jedna politička ideja nije pozvana da ide mimo „algebre društvenog razvoja”, koju je otkrio Marks, već da čini sve kako bi se političke i društvene zajednice upodobile toj zakonitosti. Interesantno je da je na

ograničavanje slobode, već se može predstaviti „u sasvim drugoj svetlosti“, kao korak napred koji u konačnici može imati i pozitivan ishod koji omogućava veću i potpuniju slobodu.²⁴

Razumevanje „uzroka“, otkrivanje „algebre društvenog razvoja“ omogućava „otkrivanje“ „sredstava za uklanjanje postojećeg društvenog zla“.²⁵ Njihovo nerazumevanje, zaključuje Plehanov pozivajući se na Engelsa, čini nužnim „izmišljanje“ kojem je „ovaj ili onaj“ „društveni reformator“ sklon. U tom „izmišljanju“ oni koji, poput anarhista, ne razumeju zakon nužnosti (determinizam) pronalaze slobodu, „autonomiju“, skrećući zapravo, smatra Plehanov, sa pravog puta definisanog dijalektičkim materijalizmom.²⁶

Konačno, zaključuje Plehanov, za razliku od onoga što propovedaju „društveni reformatori“, dijalektički materijalizam svedoči da „čovečanstvo postavlja sebi uvek samo one zadatke koje može da reši“, pošto „sam zadatak rađa se samo onde gde materijalni uslovi za njegovo rešenje već postoje ili se bar nalaze u procesu svog nastajanja“.²⁷ Tu, potcrtava Plehanov, nema mesta za „autonomno“ promišljanje, za utopijske vizije sveta, već za prosti sled stvari, bez obzira da li se radi o „skoku“ (tamo gde rešenje već postoji) ili, pak, o „postepenim promenama“ (tamo gde je rešenje u „procesu svog nastanka“).

Posmatrano iz ovako zadatog ugla, anarhističko razumevanje odnosa strukture i delanja kao dve povezane, ali razdvojene celine (što omogućava autonomiju delanja i mišljenja) je za Plehanova upitno, a takvim ga čini „činjenica“ da se u svojim polaznim tačkama anarhistički „društveni reformatori“ ne oslanjaju na efikasnost marksističkog metoda u čijem središtu je razumevanje

isti način Marksa čitao i Žak Elil. U početku i sam marksista, Elil se kasnije distancirao od ove svojevrsne zaljubljenosti u sudbinu, profilišući se kao anarhista. Jacques Ellul, *Jesus and Marx: From Gospel to Ideology*, Wipf & Stock Publishers, 2012, England.

²⁴ Kao primer Plehanov navodi agrarno pitanje i ideju o nužnom otuđenju zemlje plemstvu, što je svakako spoljašnji namet, ograničenje, da bi se ta zemlja dodelila seljacima. Na taj način spoljašnja prinuda za jednoga deluje kao štetna, dok drugome donosi korist. U konačnici, smatra Plehanov, raspodela zemlje kao rezultat nametnute volje omogućava oslobođenje kmetova, što se ne može smatrati negativnom pojavom. Georgi V. Plehanov, *Osnovna pitanja marksizma*, nav. delo, str. 199.

²⁵ Ovde nije zgoreg razmišljati i o svojevrsnoj marksističkoj eshatologiji, tim pre što Plehanovljevo čitanje Marksa u mnogo čemu liči na hrišćansku ideju po kojoj se ključ sveta, spasenje, otkriva u pravilnom shvatanju Svetog teksta i upodobljavanje života istom. Svako skretanje sa tog puta, kao i kod Plehanova, traži „izmišljanje“, otpadništvo i, konačno – jerezu. „Spasenje“ koje takvo „novo“ iščitavanje nudi, za hrišćanstvo, kao i za marksizam, je lažno i nemoguće.

²⁶ Georgi V. Plehanov, *Osnovna pitanja marksizma*, nav. delo, str. 204.

²⁷ Isto.

odnosa između „baze” i „nadgradnje”, već na „apstrakcije”, čime se približavaju Hegelovom idealizmu, koji anarhističku koncepciju čini „nenaučnom”, pa otuda značajno inferiornijom u odnosu na Marksovu. „Činjenica” na koju Plehanov ukazuje, a to je da kod anarhista delanje nije u dovoljno snažnoj vezi sa strukturom, da ne razume odnos između „baze” i „nadgradnje” do kraja, dovodi ga do jedinog mogućeg zaključka: imenovanje anarhista za „utopiste” čija teorija nema dovoljno kapaciteta da izdrži provere „naučne” stvarnosti.

Marksistički metod, dosledno primenjen kod Plehanova na kritici anarhizma, isključuje svaku autonomiju delanja aktera, a mogućnost njihovog prerastanja u dejstvujuće lice istorije svodi na eventualno podupiranje kapitalizma na putu ka komunizmu²⁸, čime se samo potvrđuje unapred zadat ključak Marksovog dijalektičkog materijalizma, po kojem će sami proizvodni uslovi razviti i instrumente za razrešenje sopstvene krize²⁹ (materijalni uslovi stavljaju pred sebe zadatke koje mogu da razreše).

UNUTAR PLEHANOVljeVOG METODA

Osnovna karakteristika Plehanovljeve kritike jeste predominacija ekonomskog (strukturnog) nad idejnim i delatnim. Čovek uvek „misli” i „oseća” isključivo u saglasnosti „sa socijalnom sredinom koja ga okružava”.³⁰ Već ovde nailazimo na uslovni karakter Marksovog dijalektičkog materijalizma³¹, koji,

²⁸ Georgi V. Plehanov, *Anarhizam i socijalizam*, nav. delo, str. 280.

Danas bi to bilo podupiranje kapitalizma u pravcu njegovog daljeg razvoja. I mada se ideološki predznak razlikuje suština je ista, pošto i jedna i druga ideja čoveka svode na figuru čiji je jedini zadatak da svojim delanjem omogući što veću efektivnost strukture.

²⁹ Otuda nam se čini da Plehanovljeva kritika zaista ima navijački, odbranaški karakter. Ona ne vodi previše računa o specifičnostima različitih škola mišljenja, konkretno anarhizma, već ih isključivo procenjuje sa stanovišta pozicije koju zauzimaju u odnosu na jedini pravoverni metod, marksistički, „naučni”. Ovakav pristup ne prihvata anarhističke koncepte poput „ljudske prirode”, koji klasičarima marksizma deluju odveć „apstraktno”, baš kao i potonji Gramšijev koncept kulture i kulturne hegemonije, pa možda ne bi bilo loše razmisliti o tome u kojoj meri su se neomarksisti pomerili ne samo od klasika koji su im prethodili, već koliko su zapravo svoj odgovor na njihove nedostatke nalazili upravo u onome što je Plehanov kritikovao.

³⁰ Georgi V. Plehanov, *Anarhizam i socijalizam*, nav. delo, str. 184–185.

³¹ Dosledno tumačenje Marksovog dijalektičkog materijalizma u društvenoj teoriji nalaže da je sticanje klasne svesti, shvaćeno kao napuštanje samog sebe, radi stvaranja „novog” čoveka (dolazak pojedinca do „radikalne pozicije” u kojoj redefiniše

primenjen na tumačenje društveno-ekonomskih tokova teško objašnjava prisustvo nemalog broja pripadnika srednjeg i višeg sloja u revolucionarnim-radikalnim i kasnije komunističkim krugovima u Rusiji. Tezom da uslovi života diktiraju svest ne može se do kraja razumeti zbog čega su dva brata Uljanova, umesto da streme ka višim krugovima (i postanu u krajnjem birokrati), rešili da pođu drugim putem. Slično važi i za „crnog kneza” Kropotkina ili, u srpskom slučaju, za Paju Mihajlovća, pa i Svetozara Markovića, Nikolu Pašića, Adama Bogosavljevića, sve do Dimitrija Tucovića. Praksa pokazuje da su nosioci radikalne ideje dolazili upravo iz onih slojeva koji su u postojećem okruženju mogli da pronađu i drugačiji angažman, dok su oni koji su, poput Radovana Dragovića, u radikalno-revolucionarne krugove zaista dolazili iz marksizmom predviđenih uslova bili manjina.

U krajnjem, dominacija ekonomije nad svesti kao jedini način da se „naučno” objasni veza između strukture i delanja teško može da objasni i

sopstveni identitet), ne samo bitan element u procesu stvaranja „idealnog” društva, već i njegov glavni preduslov. Sa druge strane, praksa pokazuje da među onima koji su bili ideolozi socijalizma ima onih koji ne samo da nikada nisu dosegli taj željeni nivo „klasne svesti”, već su i pripadali klasama kojima se Marks nije obraćao.

Ortodokсни marksisti, među kojima i sam Plehanov, ali i mladi Lenjin, odbacivali su ove autore, mislioce, praktičare, kao „slabije”, ali im u konačnici, uprkos diskreditaciji nisu mogli oduzeti pravo da budu socijalisti. Taj primer je naročito dobro ilustrovao Sergije Dimitrijević u svom radu o srpskom socijalizmu u periodu između 1870. i 1918, u kojem je sve one koji nisu bili marksisti tretirao kao „malograđanske” socijaliste. On ih, prema tome, odbacuje kao „ne klasne” socijaliste, ali im u konačnici ne osporava širu, socijalističku svest, čime svedoči da za bivanje socijalistom nije nužno prihvatanje Marksa, a još manje marksizma.

Insistirajući na ovoj podeli, koja je u konačnici značila prosto slaganje (odnosno neslaganje) sa Marksom i ništa više od toga, marksisti prave jednu od grešaka na koje je upućivao Kventin Skinner, tražeći u sopstvenoj ideji ne nit koja omogućava razumevanje političke, kao ideje koja se razvija, već dokazujući „pravovernost” jednih i „otpadništvo” drugih, što samo po sebi svedoči o gotovo totalitarnom karakteru Marksovih naslednika. Ovakva interpretacija Marksa nije mogla pobiti činjenicu da su neki od najznačajnijih predstavnika socijalizma bili klasno „nesvesni”. Upravo ti „otpadnici” bili su na onim ideološkim pozicijama koje im, shodno marksističkom shvatanju zavisnosti ideje od strukture – ne pripadaju. Otuda ishodi i njihova sloboda da odbace koncept „klasne svesti” koja može poslužiti isključivo kao opravdanje ispravnosti Marksove interpretacije socijalizma, dok za samu ideju nema gotovo nikakav značaj.

Quentin Skinner, *The Foundations of Modern Political Thought: Volume I: The Renaissance*, Cambridge University Press, 1978.

Sergije Dimitrijević, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji 1870–1918*, NOLIT, Beograd, 1982.

Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma 1–3*, BIGZ, Beograd, 1980.

samog Marksa, a tu možemo pridodati i Černiševskog ili Hercena, koji je kao plemić robijao i bio proganjan iz Rusije zbog svojih stavova koji, uzgred, iako socijalistički, nisu bili zasnovani na potpunoj dominaciji strukture nad delanjem, ekonomije nad idejom, kao što to „naučno” objašnjava Plehanov.

Rigidno Plehanovljevo držanje jednako rigidnog marksističkog metoda (dijalektički materijalizam) ne dopušta idejno preispitivanje same strukture³², nudeći pri tome bespogovorno pridržavanje principa koji uslovljavaju njen pritisak na delanje³³, koje nije ništa drugo do prost recidiv strukture koja ga definiše, uslovljava, određuje pravac kojim se ono kreće, ukoliko želi da dovede do najboljeg mogućeg rešenja. Otuda i ne čudi što Plehanov svaku ideju da se strukturi ne treba nužno prepuštati smatra „utopističkom”, što čitav metod kojim se marksizam služi čini dodatno problematičnim. Naime, istrajavajući na egzaktnosti, marksizam je u isto vreme nudio koncepciju idealnog (dakle, ne baš sasvim „naučnog”) sveta budućnosti, čiji je socijalizam bio samo „prelazna faza”. Zbog toga Vudford Mekklelen, u knjizi *Svetozar Marković and the origins of Balkan Socialism*, iznosi tvrdnju da nisu „utopisti” bili ti koji su se pozivali na „apstrakcije”, već upravo njihovi najveći neprijatelji – dijalektičari materijalizma³⁴ – marksisti.³⁵

³² Koje bi moralo dovesti do pitanja delanja kao nečega bez čega struktura nije moguća, čime bi se ugrozila bazična postavka o slepom mehanizmu nužnosti.

³³ Već ovde nailazimo na koren „apstraktnosti” samog marksističkog metoda. Naime, ukoliko se složimo sa tezom da je bespogovorno samo ono što je dokazano iskustvom, postavlja se pitanje na osnovu čega su marksisti svoju besklasnu „realnost” budućnosti suprotstavljali anarhističkoj „utopiji”?

³⁴ U srpskoj političkoj teoriji i praksi malo ko je kvalitetno raspravljao o ovom pitanju koliko je to u svojoj kritici Skerlićevog rada o Svetozaru Markoviću činio Krsta Cicvarić. Kao anarhista, Cicvarić zauzima stav da su i Marks i utopisti na istim pozicijama, pošto marksistička ideja o besklasnom društvu, koje tek treba da se ostvari, nije ništa drugo do „velika socijalna ideja”, koja, bivajući u opreci sa strukturom, ne može biti ostvarena (Krsta Cicvarić, *Kritički eseji*, Izdanje knjižare Svet, S. Debeljevića, Beograd, 2012, str. 268–269). Da čitava stvar bude još zanimljivija, Cicvarić ne zauzima ni klasične, bakunjinovske i prudonovske pozicije, već kao jedini istinski socijalizam koji, priznajući strukturi apsolutnu dominaciju nad idejom, ima mogućnost da je suštinski preobrazi, navodi anarho-sindikalizam. Za Cicvarića, etički, stari anarhisti i marksisti na istoj su utopističkoj strani, ma koliko se ovi drugi trudili da dokažu na dominaciji strukture izniklu „naučnost” svog metoda. Jedini istinski socijalisti, „najmoderniji”, jesu oni koji su „napustili gotovo svaku teorijsku propagandu u masi i vode borbu na čisto praktičnom terenu”, na kojem dominira struktura (Krsta Cicvarić, *Kritički eseji*, nav. delo, str. 270).

³⁵ Apstrakcija u pogledu komunističkog društva budućnosti otkriva nam se i kada Plehanov sam kaže da se ne može jasno utvrditi kako će to društvo izgledati (Georgi V. Plehanov, *Anarhizam i socijalizam*, nav. delo, str. 195).

Ma koliko Plehanov tvrdio da željeno „idealno društvo“ (komunizam) koje po suštini, kako između ostalog navodi i prvi srpski anarho-sindikalista (u ranoj mladosti marksista) Krsta Cicvarić, zaista ima odlike anarhističke zajednice, uz to oslonjeno na delanje (koncept „prelazne faze“ podrazumeva stvaranje ekonomskih uslova za realizaciju koncepta željene zajednice pravde³⁶), predstavlja logički ishod dosledne primene „naučnog“ Marksovog metoda³⁷, komunizam je do kraja socijalističkog istorijskog purgatorijuma ostao

Čini nam se da je i Karl Poper bio potpuno u pravu kada je, napadajući ga njegovim premisama, Marksa zbog „apstraktnosti“ metoda proglasio za lažnog proroka (Karl Poper, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji, knjiga druga*, BIGZ, Beograd, 1993, str. 102). „Apstraktni“ karakter marksizma Poper nalazi na dva nivoa: u njegovom „sentimentalizmu“, jasnoj „moralističkoj“ i „vizionarskoj“ pozadini koju sami klasici ovog metoda, pa ni Plehanov, nisu želeli sebi da priznaju (Karl Poper, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji, knjiga druga*, nav. delo, str. 104). Drugi nivo je sama srž Marksovog metoda – ekonomski determinizam, pa Poper Marksovu ideju o „uzorima“ koji „određuju“ pravce razvoja društva i ne dopuštaju autonomiju delanja odbacuje kao nedovoljno racionalnu i opasnu premisu (Karl Poper, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji, knjiga druga*, nav. delo, str. 106), koja nas bez osnova ubeđuje da je svodenje „pozornice istorije“ na „carstvo nužnosti“ (Karl Poper, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji, knjiga druga*, nav. delo, str. 125) put u koji prosto moramo imati poverenja, čak i onda kada čovečanstvo pretvara u marionete „koje pokreću ekonomski konci – istorijske snage nad kojima oni nemaju kontrole“ (Karl Poper, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji, knjiga druga*, nav. delo, str. 125).

³⁶ Interesantno je ovde spomenuti da kritičar umetnosti Mihailo Epštajn u svojim esejima o postmodernizmu marksizam, upravo zbog njegove utopičnosti, zbog „stvaranja“ uslova za ostvarenje idealno projektovane zajednice, tretira kao totalitarnu ideju. Uostalom, Epštejnu su sve utopije suštinski totalitarne, pošto svaka od njih podrazumeva projektovanje budućnosti koja na taj način opterećuje sadašnjost, usmerava je i time lišava mogućnosti autonomnog razvitka. Zbog toga, on uvodi pojam „proto“ koji, iako ostaje zagledan u budućnost i iz nje dolazi, ne projektuje sadašnjost, već joj stalno izmiče, čineći da se sadašnjost ne usaglašava sa zamišljenim planom, već kreće ka stalno pokretljivoj i promenljivoj ideji. Mihail Epštajn, *Postmodernizam*, Zepter book world, Beograd, 1998.

³⁷ U želji da izbegne ovu klopku, u koju je, doslednim držanjem marksističkog metoda, ipak upao, Plehanov nije ni imao drugačiji izlaz do odbacivanja „ljudske prirode“ kao kategorije koja kod anarhista postoji paralelno sa ekonomijom (Pierre-Joseph Proudhon, *Što je to vlasništvo?*, Globus, Zagreb, 1982; Mihail Bakunjin, *Država i sloboda*, Globus, Zagreb, 1978). Samo na taj način, Plehanov je dobio mogućnost da u svoju argumentaciju uključi ekonomski determinizam, koji „prirodi“ ne dozvoljava bilo koji stepen autonomnosti – ekonomski odnosi u potpunosti prethode ljudskoj prirodi, koja im je kao „apstrakcija“ potčinjena.

samo poželjan ideal, ono što Plehanov, upravo napadajući anarhizam u svom radu, naziva „pukom apstrakcijom”.³⁸

Rigidan do kraja, kritikujući udeo „ljudske prirode” u konstituisanju anarhističke ideje i prakse, Plehanov nije ni pokušao da ponudi odgovor na pitanje da li „priroda” ima (i ako ima, u kojoj meri) uticaja na razumevanje i, konačno, interpretaciju strukture od koje zavisi delanje. Odbacivši „prirodu” kao „apstrakciju”, Plehanov je čoveka učinio suvišnim i „zastarelim”³⁹, lišio ga mogućnosti da oseća i misli.⁴⁰ Doslovna primena Marksovog metoda čoveka gotovo u potpunosti svodi na nivo instrumenta koji opslužuje veliku strukturu. Uostalom, to ni sam Plehanov ne krije, pa konstatuje da „prirodu” treba odbaciti kao kategoriju koja vodi u slepu ulicu, te da, umesto nje, treba „proučiti zakone razvitka sredine koja formira ljudsku prirodu”⁴¹ tako što čoveku daje smernice u kojima se kreće. „Velika revolucionarna partija naših dana, međunarodna socijaldemokratija, ne oslanja se ni na ‘novo shvatanje’ o ljudskoj prirodi, ni na kakav bilo apstraktni princip, nego na ekonomsku nužnost ustanovljenu strogo prirodno-matematičkim putem.”⁴²

Plehanovljev metod, ili, bolje rečeno, njegova primena marksističkog metoda na primeru kritike anarhizma, izrazito je totalitarna. On traži poklonike, pa tako onima koji ga slede ostavlja samo jednu moguću poziciju – vulgarno materijalističku.⁴³ Plehanov niti sugerije na drugačiju mogućnost tumačenja prakse, niti, pak, dopušta unutar sopstvene logike bilo kakvo dodatno promišljanje, o čemu, između ostalog, svedoče i njegovi radovi *Protiv*

³⁸ Georgi V. Plehanov, *Anarhizam i socijalizam*, nav. delo, str. 185. „Apstraktni” karakter marksizma ne razlikuje se mnogo od anarhističkog ni u ovom pogledu. Naime, i anarhisti i marksisti podjednako smatraju da je za društvo pravde potrebno otkloniti one elemente strukture koji onemogućavaju njegov nastanak, koji i u jednom i u drugom slučaju u potpunosti odgovaraju prirodnom ponašanju. Razlika je samo u tome što su anarhisti smatrali da se do prirodnog stanja može doći sada i odmah, dok su marksisti tražili više vremena u kojem bi se stvorila potrebna struktura. Praksa je pokazala dve stvari: čovek nema kapacitet da, vodeći se idejom klasičnog anarhizma, promeni svoju prirodu i stvori prirodne uslove (jer uvek ostaje unutar postojeće paradigme, rekao bi Žak Eliil, koja negira nužnost duhovne promene), što nas u konačnici dovodi do krupne praktične greške marksizma – čovek, kada jednom dođe do pozicije moći, teško, gotovo nikako, tu poziciju ne koristi da bi tu moć ograničio, a sebe u konačnici razvlastio.

³⁹ Ginter Anders, *Zastarelost čoveka*, nav. delo, 1985.

⁴⁰ Georgi V. Plehanov, *Anarhizam i socijalizam*, nav. delo, str. 189.

⁴¹ Isto, str. 189.

⁴² Isto, str. 193.

⁴³ Georgi V. Plehanov *Osnovna pitanja marksizma*, Kultura, Beograd, 1968.

revizionizma i *Radovi o N. G. Černiševskom* u kojima on polemiše, ovaj put ne sa anarhistima, već, uslovno rečeno, sa „svojima“: Kauckim i čitavom plejadom ruskih „utopista“ koji mu prethode, a za čijeg reprezentata je (ne bez razloga) izabrao Nikolaja Černiševskog.⁴⁴

Rad posvećen rodonačelniku ruske revolucionarno-socijalističke misli, Nikolaju Černiševskom, za nas je naročito interesantan jer u njemu Plehanov i dalje, dosledno primenjujući Marksov metod, istrajava na pročišćenju „sopstvenih“ redova od „utopista“. Tako se i ovde, iz strogo „naučnih“ razloga, uporno pridržava ideje da idealnog društva budućnosti nema bez kapitalizma⁴⁵ (ekonomski, strukturni determinizam), odbacujući kao neosnovanu tezu da je do željenog cilja moguće doći njegovim „preskakanjem“⁴⁶, odnosno delanjem koje u odnosu na strukturu zadržava priličan stepen autonomije.⁴⁷ Greška i Černiševskog i anarhista, smatra Plehanov, ogleda se u tome što svoj strukturalizam nisu u isto vreme obogatili (materijalističkim) dijalektizmom koji isključuje „apstraktne“ kategorije.⁴⁸

⁴⁴ Georgi V. Plehanov, *Protiv revizionizma – kritika naših kritičara*, Kultura, Beograd, 1967; Georgi V. Plehanov, *Radovi o N. G. Černiševskom*, Kultura, Beograd, 1967.

⁴⁵ Ovu logiku marksističke dijalektike naročito je u radu „Jedan teorijski pokušaj naših marksista“ ismevao verovatno i najpoznatiji srpski anarhista Krsta Cicvarić. Naime, mada se trude da je prikažu kao posledicu gvođenog zakona dijalektike, pa otuda i nužnost koja ishodi iz dominacije strukture, Cicvarić ideju po kojoj kapitalizam, jačajući sopstvene kapacitete, samom sebi kopa raku smatra glupom u tolikoj meri da „ne priliči normalnim ljudima“ (Krsta Cicvarić, *Kritički eseji*, nav. delo, str. 285).

Po toj logici, koja se nastoji proglasiti nužnom ali je suštinski utopistička, nastavlja Cicvarić, oslobođenje srpskih krajeva od austro-ugarske okupacije moguće je učiniti samo pod uslovom da pre toga Beograd pomogne, koliko god je u njegovoj mogućnosti, Beču, da dodatno ojača. „Očevidno je da ovo tvrđenje naših marksista, kao i neka druga tvrđenja njihova, dolaze u nadležnost psihijatrije“, beleži Cicvarić. (Krsta Cicvarić, *Kritički eseji*, nav. delo, str. 285–286).

⁴⁶ Termin koji je koristio Černiševski. Zanimljivo je spomenuti ovde da se ove teze pridržavao i Svetozar Marković, a nešto kasnije i Mita Cenić, koga će upravo zbog negiranja marksističkog metoda Laza Paču, kao vodeći ideolog radikala, optužiti da nije „pravi“ socijalista. Latinka Perović, *Srpski socijalisti XIX veka I–II*, Rad, Beograd, 1985.

⁴⁷ Ovakva rigidnost je uslovlila sukob unutar Prve internacionale, a nećemo pogrešiti ako kažemo da je bila bitan faktor nerazumevanja koje je stavilo tačku i na rad Druge.

⁴⁸ Ili, prostije rečeno, što nisu postali – marksisti.

O osnovnoj pretpostavci anarhizma, da je moguće uticati na promenu paradigme bez upadanja u determinističku zamku, Plehanov ne raspravlja, ali ne otuda što možda ne može da ponudi bolji odgovor, već prosto zato što se ona ne uklapa u metod čiji je zastupnik bio. Za Plehanova, to je nepotrebno rasipanje vremena–resursa, što u konačnici otežava dolazak do najboljeg rešenja. Radnička klasa nema potrebu da smišlja bilo kakvu novu paradigmu, ona će, shodno marksističkom determinizmu, doći sama od sebe, predavanjem unapred određenoj sudbini koja će se ispuniti samo ukoliko se čovek u potpunosti stavi na raspolaganje njenoj logici.⁴⁹ Jer kao što kod Kalvina nije Bog radi čoveka, već čovek radi Boga, tako i kod Marksa i Plehanova, nije struktura radi delanja, već delanje radi strukture.⁵⁰

Ograničenost ovakvog metoda, smatra u svom radu *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji* Karl Poper, ishodi iz straha od slobode kao duhovne, dakle „apstraktne“, kategorije, sa kojom materijalizam ne zna šta bi, a koja, pošto dođe do svog punog izražaja, ukida mogućnost da se na društvo gleda kao na stvar čija se sudbina može predestinirati.⁵¹ Ako ovu tezu dovedemo u vezu sa Plehanovljevom kritikom anarhizma, onda nam, tek na kraju, postaje više nego jasno da anarhizam, za razliku od svog marksističkog sledbenika, predstavlja onu strukturalističku koncepciju koja dopušta slobodi da delanje učini autonomnim u odnosu na strukturu.⁵²

Ovo saznanje ujedno je i maksimum koji nam je Plehanov, pročitano između redova, mogao dati.

⁴⁹ Posao „avangarde“ je u tom smislu samo da vrši pripremu za konačnu smenu. Ovaj stav je „doktrinarne marksiste“, pisao je Krsta Cicvarić, prevodio u revizioniste koji su, „spremajuci se“ za promenu struktura već u Drugoj internacionali počeli da paktiraju sa buržoaskim strankama (Krsta Cicvarić, *Kritički eseji*, nav. delo, str. 285–287).

⁵⁰ Ovde ponovo nalazimo sličnost sa kalvinističkim konceptom predestinacije i pravnog odgovora na društveni poziv. Maks Veber, *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Mediteran, Novi Sad, 2011.

⁵¹ Karl Poper, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, knjiga druga, nav. delo, str. 129.

⁵² U konačnici, smatramo da je Žak Elil svojom hrišćansko-anarhističkom koncepcijom našu tezu doveo do kraja. Jacques Ellul, *Anarhija i kršćanstvo*, DAF, Zagreb, 2011.

ŠTA JE BOLJE?

Uprkos našim naporima da pročitamo ono što je Plehanov prečutao, njegovo potpuno utapanje u marksistički metod ne može dati izričit odgovor na pitanje šta anarhizam jeste i koje su njegove karakteristike. Čini nam se, kao što smo već i spomenuli, da Plehanov zapravo ni nema nameru da nam objasni osnovne postulate ovog ideološkog koncepta, već da istraje na dokazivanju superiornosti Marksovog metoda, čime njegova kritika dobija gotovo nenaučni karakter. On prema anarhizmu zauzima apofaktičku poziciju, pa tako jedino što eventualno saznajemo jeste šta anarhizam nije, odnosno šta je to što mu nedostaje da „bude”, pošto u Plehanovljevoj svesti „jeste” samo ono što prihvata Marksa kao istinu.

Smatramo da je mnogo bolju poziciju u određenju anarhizma zauzeo Danijel Gerin. Pola veka nakon Plehanova, Gerin, materijalista oslobođen krutosti Marksovog metoda, anarhizam razdvaja prema viziji budućeg sveta, odnosu prema revoluciji i strukturi⁵³, nastojeći da za objašnjenje svake od ovih celina iskoristi različite metode. Ono što je izvesno, to je da se kod Gerina može primetiti jak uticaj marksizma, što nije ni sporno u onoj meri u kojoj anarhisti i marksisti dele svest o uticaju strukture na delanje, pri čemu, za razliku od Plehanova, Gerin u konačnici ne donosi negatorski sud.

Anarhizam se, kao uostalom nijedna druga politička ideja, ne može tu-maćiti rigidnim oslanjanjem na isključivost marksističkog metoda, bez obzira na to što komunizam i anarhizam zajednički imenitelj nalaze u materijalizmu i strukturalizmu. To što su anarhisti pošli drugim putem⁵⁴ od onog za koji Marks i njegovi sledbenici misle da je jedini efikasan, ne znači da u metodološkom smislu bilo šta duguju tvorcu „naučnog” socijalizma. Otuda je i stalno Plehanovljevo insistiranje na razumevanju anarhizma isključivo kroz marksističku prizmu više nego pogrešno, tim pre što anarhizam nikada nije ni želeo da bude deo marksističkog metoda, pa se ne može na njega ni svoditi. Svojim otklonom od determinizma, oslanjanjem na ideju autonomnog delanja, anarhizam postaje značajno blizak intencionalizmu⁵⁵, koji nam u konačnom odgonetanju šta ovaj „izam” jeste može ponuditi značajno bolje mogućnosti od Marksa.

⁵³ Daniel Guerin, *Anarhizam*, Naprijed, Zagreb, 1980.

⁵⁴ Možda ne bi bilo pogrešno reći da su „drugim” putem pošli marksisti koji ne pret-hode anarhizmu niti „utopijskom” socijalizmu.

⁵⁵ Stavlja akcenat na delovanje, dok strukturi dodeljuje drugostepenu ulogu (David Marsh, Gerry Stoker, *Theory and Methods in Political Science*, Palgrave Macmillan, London, 2010, pp. 270–271). Naročito je vidljivo kod Bakunjinina ili kasnije kod Žaka Elila.

Bolju mogućnost za razumevanje anarhizma i konačno kreiranje pravilnog odnosa između strukture i delanja, „stvarnosti” i „ideje”, nudi i morfo-genetski pristup, koji ih razume kao povezane, ali ipak dve samostalne, odvojene, samosvesne celine koje, u zavisnosti od svojih karakteristika, čak i ne moraju međusobno komunicirati.⁵⁶ Svi ovi pristupi daju neophodnu širinu koju robovanje marksističkom ekonomizmu ne dopušta, pružajući pri tome mogućnost boljeg shvatanja uloge koju u delanju, ali i razumevanju strukture, ima i idejno-diskurzivno⁵⁷, što je za Plehanova, kao u suštini vulgarnog materijalistu, bilo nemoguće i neprihvatljivo.⁵⁸

⁵⁶ David Marsh, Gerry Stoker, *Theory and Methods in Political Science*, op. cit., p. 279. Margaret Arčer tako beleži da morfo-genetski pristup smatra da struktura funkcioniše po jednom obrascu, a samo delanje po drugom, pa je potreba njihovog razdvajanja imperativ pravilnog metodološkog pristupa. Jedinstvo „svojstva i snage” strukture i delanja, kao dve zaokružene kategorije, čine da se one mogu posmatrati u dijalektičkom odnosu, što naročito pogoduje našem shvatanju pravilnog razumevanja anarhizma, ali se ne mogu izjednačiti, niti bilo koji element može biti dominantniji (David Marsh, Gerry Stoker, *Theory and Methods in Political Science*, op. cit., p. 279). One mogu biti separatne, ili se preplitati, ali ne mogu biti do te mere uslovljene jedna drugom.

Kao dobar primer upotrebe ove metode može poslužiti rad Mikela Difrena *Za čoveka* u kojem autor, odgovarajući na tezu o „zastarelosti čoveka” usled njegovog utapanja u strukturalni determinizam, ističe da, ma koliko (i) povezani bili, čovek i struktura ostaju dve odvojene celine. Otuda, zaključuje Difren, kao što struktura utiče na čoveka, tako i čovek utiče na strukturu, čuvajući svoju autonomiju i mogućnost izmene stvarnosti. Mišel Difren, *Za čoveka*, NOLIT, Beograd, 1973.

⁵⁷ David Marsh, Gerry Stoker, *Theory and Methods in Political Science*, op. cit., p. 277.

⁵⁸ Morfo-genetski pristup počiva na tezi da struktura deluje, ali da, uprkos tome, akteri delanja imaju autonomiju koja im omogućava da u izvesnoj meri utiču na događaje. Kao posledica, uslovi se menjaju, a ljudi usklađuju svoje ponašanje, jednako kao što i struktura mora da se prilagođava autonomno zauzetoj poziciji delatelja. Na tom mestu počinje novi ciklus, u kojem se stvaraju uslovi da strukturu konačno smeni kultura i tako stvori prostor za dominaciju ideja, što jeste jedna od osnovnih vrednosti anarhističkog „utopizma” koja je Plehanovu, kao robu marksističkog metoda, izmicala.

Time se ulazi u novi ciklus, u kojem kultura dobija karakteristike strukture, i sama stvara novu strukturu, spram koje autonomija delanja ponovo stvara preduslov za novu promenu, čime se krug zatvara i ulazi u novi ciklus (David Marsh, Gerry Stoker, *Theory and Methods in Political Science*, op. cit., pp. 280–282).

LIBERALNI MARKSIZAM I POVRATAK ANARHIZMA

I mada je marksizam skinut sa dnevnog reda istorije (barem kao metod od prvorazrednog značaja), robovanje delanja strukturi kao njegova bitna odlika danas je dominantno i u preovladavajućem liberalizmu. Prihvativši ideju sekularnog asketizma⁵⁹ liberalizam je, poput svog doskorašnjeg takmaca, delanje u potpunosti sveo na „autput” logike strukture⁶⁰, uz samo jednu razliku: dok je marksizam delanju oduzimao svaku autonomiju, liberalizam ga uslovno prihvata, svodeći njegovu ulogu na mesto koje u praksi ima građanska (sekularna) religioznost – gotovo aklamacijsko podržavanje logike strukture.⁶¹

Ukoliko goreiznetu tezu prihvatimo kao činjenicu, postavlja se pitanje: može li se izaći iz ovog unapred zadatog okvira u kojem delanje robuje strukturi? Ako doslovno budemo sledili Plehanova, zapašćemo u ćorsokak koji je, kao logički sled primene Marksovog metoda negiranja autonomije delanja, danas i istorijski potvrđena činjenica koju ne možemo osporavati.⁶² Ništa bolje izgleda na uspeh ne nudi ni Poper, koji u svojoj kritici Marksa ne osporava njegov „racionalizam”, već upravo izlete u autonomiju delanja, u „apstraktno”, odakle sledi da glavni problem Poper ne vidi nužno u nama problematičnoj dominaciji strukture nad delanjem, već u načinu na koji Marks, pokušavajući da razreši spor smeštajući autonomiju u polje „apstraktnog”, ipak završava u klopki koju je nastojao da izbegne.

⁵⁹ Maks Veber, *Protestantska etika i duh kapitalizma*, nav. delo, 2011.

⁶⁰ Pitanje je, zapravo, da li je drugačije postavljene odnose kao dominantan narativ liberalnog kapitalizma tokom hladnog rata zaista predstavljao unutrašnju logiku marksizmu suprotstavljene doktrine, ili se, pak, radilo o reklami koja je za cilj imala da uveri u radikalnu suprotstavljenost dva koncepta. Iz ove pretpostavke Šošana Zubof, u svom radu *Doba nadzornog kapitalizma*, razvija tezu da se unutar struktura danas razvija poseban vid kapitalizma usmeren na trgovinu potencijalnim, što podrazumeva i projektovanje ne samo ponašanja, već i potreba.

⁶¹ Žak Elil, *Tehnika ili ulog veka*, nav. delo, 2010; Robert Bela, *Pogaženi zavet*, Biblioteka Dvadeseti vek, Beograd, 2003. Stiče se utisak da je upravo ova razlika od suštinskog značaja ne samo za pobjedu liberalizma nad marksizmom, već i razlog njegovog daljeg preživljavanja.

⁶² To ne čini ni neomarksizam, koji upravo na tragu otklona od rigidnog metoda oca osnivača traži prostor za oslobođenje delanja.

Izvedeći upravo odavde zaključak o bliskosti marksističkog i liberalnog strukturalističkog determinizma⁶³ (pa otuda i termin „liberalni marksizam”), smatramo da je jedini izlaz moguće pronaći u stavljanju znaka jednakosti između udela strukture i delanja u (političkom) životu (povratak morfogenetskom pristupu), čime se stvara mogućnost kreiranja nove paradigme koja će biti radikalno drugačija od one koju definiše gvozdена volja strukture (povratak anarhizmu).

Kako suština nije u predviđanju ishoda, već u mogućnosti da se delanje oslobodi strukture, to se radikalna drugost, o kojoj govorimo, ogleda ne u rezultatu izbora već u mogućnosti da se on učini, bez obzira da li će nas to dovesti do kreiranja različite svesti⁶⁴ ili će za posledicu imati očuvanje postojećih odnosa dominacije strukture. Jedino što je važno jeste da taj izbor postane posledica „apstrakcije”, a ne proste logike strukture na koju čovek ne može da utiče (osim da joj daje potporu), kako to želi Plehanov.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Anders, Ginter, *Zastarelost čoveka*, Nolit, Beograd, 1985.
- [2] Bakunjin, Mihail, *Država i sloboda*, Globus, Zagreb, 1978.
- [3] Bela, Robert, *Pogaženi zavet*, Biblioteka Dvadeseti vek, Beograd, 2003.
- [4] Christoyannopoulos, Alexandre J. M. E, *Christian Anarchism: A Political Commentary on the Gospel*, Imprint Academic, Upton Pyne, UK, 2011.
- [5] Cicvarić, Krsta, *Kritički eseji*, Izdanje knjižare Svet, S. Debeljevića, Beograd, 2012.
- [6] Dimitrijević, Sergije, *Socijalistički radnički pokret u Srbiji 1870–1918*, Nolit, Beograd, 1982.
- [7] Difren, Mišel, *Za čoveka*, Nolit, Beograd, 1973.
- [8] Džalto, Davor, *Anarchy and the Kingdom of God: From Eschatology to Orthodox Political Theology and Back*, Fordham University Press, New York, 2021.
- [9] Elil, Žak, *Tehnika ili ulog veka*, Anarhija, Blok 45 i Bratstvo iz Erevona, Beograd, 2010.
- [10] Ellul, Jacques, *Anarhija i kršćanstvo*, DAF, Zagreb, 2011.
- [11] Ellul, Jacques, *Jesus and Marx: From Gospel to Ideology*, Wipf and Stock, Eugene, Oregon, 2012.
- [12] Ellul, Jacques, *Political illusion*, Wipf and Stock, Eugene, Oregon, 2015.

⁶³ Jacques Ellul, *Political illusion*, Wipf and Stock, Eugene, Oregon, 2015.

⁶⁴ Davor Džalto u svom radu *Anarchy and the Kingdom of God: From Eschatology to Orthodox Political Theology and Back* govori čak i o eshatološkom životu kao najradikalnijem izrazu separacije delanja od strukture.

- [13] Epštejn, Mihail, *Postmodernizam*, Zepter Book World, Beograd, 1998.
- [14] Guerin, Daniel, *Anarhizam*, Naprijed, Zagreb, 1980.
- [15] Habermas, Jurgen, *Tehnika i znanost kao 'ideologija'*, Školska knjiga, Zagreb, 1986.
- [16] Kolakovski, Lešek, *Glavni tokovi marksizma I–III*, BIGZ, Beograd, 1980.
- [17] Marsh, David, Stoker, Gerry, *Theory and Methods in Political Science*, Palgrave Macmillan, London, 2010.
- [18] McClellan, Woodford D., *Svetozar Marković and the origins of Balkan Socialism*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1964.
- [19] Perović, Latinka, *Srpski socijalisti XIX veka I–II*, Rad, Beograd, 1985.
- [20] Plehanov, Georgi V., *Anarhizam i socijalizam*, Kultura, Beograd, 1968.
- [21] Plehanov, Georgi V., *Protiv revizionizma – kritika naših kritičara*, Kultura, Beograd, 1967.
- [22] Plehanov, Georgi V., *Radovi o N. G. Černiševskom*, Kultura, Beograd, 1967.
- [23] Plehanov Georgi V., *Osnovna pitanja marksizma*, Kultura, Beograd, 1968.
- [24] Poper, Karl, *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji, knjiga druga*, BIGZ, Beograd, 1993.
- [25] Proudhon, Pierre-Joseph, *Što je to vlasništvo?*, Globus, Zagreb, 1982.
- [26] *Religiija u toleranciji*, Vol. 21, br. 39, Centar za empirijsko istraživanje religije, Institut društvenih nauka, Novi Sad, Beograd, januar–jun 2023.
- [27] Skinner, Quentin, *The Foundations of Modern Political Thought: Volume I: The Renaissance*, Cambridge University Press, 1978.
- [28] Veber, Maks, *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Mediteran, Novi Sad, 2011.
- [29] Zubof, Šošana, *Doba nadzornog kapitalizma*, Clio, Beograd, 2020.

Stevo Lapčević

STRUCTURE AND ACTION: PLEKHANOV'S
CRITICISM OF ANARCHISM AND THE
POSSIBILITY OF RADICAL LIBERATION

Abstract

The author aims to show the correlation existing between the structure and the action in both political theory and practice, accentuating the thesis that in both cases the advantage is given to the structure, which limits the action and makes it acceptable only if it complies with the structure.

As the case study, the author takes the relationship between Marxism and Anarchism, seen through the prism of Georgi Plekhanov's criticism of the Anarchist thesis that it is essential to liberate the action from structural

determinism. Analyzing Plekhanov's application of the Marxist method on the analysis of the essence of Anarchism, the author points to its potential weaknesses and contradictions, aiming to search for the middle ground solution which, while admitting that action is conditioned by structure, gives the idea and will in politics the same level of importance.

Keywords:

structure, action, anarchy, Marxism, freedom.

Petar Ranković*

Institut za evropske studije, Beograd

Petar Milutinović**

Institut za evropske studije, Beograd

Doprinosi i dometi regionalnih ekonomskih inicijativa u unapređenju političkih odnosa između država Zapadnog Balkana

Apstrakt

Ograničen napredak država Zapadnog Balkana u procesu evropskih integracija i nezadovoljstvo sporim procesom unutrašnjih reformi otvorili su prostor za nove inicijative i podstakli nove oblike regionalne ekonomske saradnje poput formiranja Zajedničkog regionalnog tržišta (u okviru Berlinskog procesa) i inicijative „Otvorenog Balkana”. Glavno istraživačko pitanje jeste u kojoj meri su ove regionalne ekonomske inicijative kreirale novonastale okolnosti pod kojim veća ekonomska međuzavisnost i povećana spoljnotrgovinska intraregionalna razmena dovode do čvršće političke saradnje i unapređenja političkih odnosa između država učesnica ovih inicijativa na Zapadnom Balkanu. Koristeći metode strukturne analize, analize sadržaja dokumenata, analize diskursa, kao i metod studije slučaja, autori zaključuju da inicijativa „Otvoreni Balkan” ima veći potencijal da doprinese dubljoj ekonomskoj integraciji i višem stepenu političkih bilateralnih i multilateralnih

* petar.rankovic.ue@gmail.com

** petar.milutinovic@ies.rs

odnosa između Republike Srbije, Republike Albanije i Republike Severne Makedonije usled regionalnog vlasništva nad ovom inicijativom i bržeg ispunjavanja preuzetih obaveza u odnosu na Berlinski proces.

Ključne reči:

novi regionalizam, regionalne ekonomske inicijative, Otvoreni Balkan, Zajedničko regionalno tržište, Berlinski proces, Zapadni Balkan, Evropska unija

UVOD

Region Zapadnog Balkana karakterišu njegova unutrašnja politička, ekonomska, kulturna i bezbednosna međupovezanost. Ipak, region karakteriše i postkonfliktna dinamika odnosa među državama koja je prerasla iz konfliktne formacije u bezbednosni režim. Iako i dalje postoji potencijal za izbijanje međunacionalnih sukoba, najpre na Kosovu i Metohiji i Bosni i Hercegovini, on je ipak ograničen određenim pravilima i očekivanjima od spoljašnjih aktera da će se ona poštovati, uz motivaciju da se ona zaista i poštuju.¹¹ Postkonfliktna transformacija Zapadnog Balkana u cilju pristupanja država regiona Evropskoj uniji neizbežno je morala da otpočne regionalnim integracionim procesima koji su, pored uspostavljanja trajnog mira i stabilnosti, težili i produbljivanju ekonomske saradnje. Evropska unija i države regiona Zapadnog Balkana imaju zajednički strateški cilj unapređivanja trgovinskih i privrednih odnosa sa ciljem dubljeg međusobnog integrisanja u jedinstveno evropsko tržište, kao i u sveukupni politički, ekonomski i pravni okvir Evropske unije. Međutim, pokazalo se da među državama koje imaju zvaničan status kandidata za članstvo u Evropskoj uniji, kao i onima koji tek čekaju na taj status, postoje određene razlike po pitanju spremnosti za formalno članstvo. U toku postupka pristupanja zapadnobalkanskih država Evropskoj uniji pojavilo se i pitanje njihove međusobne regionalne saradnje kao uslova za to pristupanje. Od *Pakta stabilnosti za Jugoistočnu Evropu*, iz 1999. godine, do strategije Evropske komisije o *Verodostojnoj perspektivi proširenja i pojačanom angažovanju EU na Zapadnom Balkanu*, iz 2018, i relevantnih izveštaja Evropske komisije o napretku država kandidata u evropskim integracijama, pitanje regionalnih integracija i dobrosusedske saradnje usko je povezano sa procesom pristupanja Evropskoj uniji.

Imajući to u vidu, glavno istraživačko pitanje ovog rada jeste u kojoj meri su regionalne ekonomske inicijative, poput formiranja Zajedničkog regional-

¹¹ Nevena Šekarić, „Zapadni Balkan: između konflikta i stabilnosti”, u: Nevena Šekarić i Vladimir Trapara (urs.), *Regionalna bezbednost: pristupi, elementi, dinamika*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2021, str. 136–137.

nog tržišta, u okviru inicijative *Berlinskog procesa*, i poput *Otvorenog Balkana*, doprinele unapređenju političkih odnosa na Zapadnom Balkanu i koji su njihovi dometi. Autori tvrde da je potpisivanjem *CEFTA* sporazuma formirana zona slobodne trgovine koja je svim stranama donela konkretne ekonomske benefite, ali naglašavaju da zbog odsustva dublje ekonomske integracije ka formiranju jedinstvenog regionalnog tržišta ne postoji ekonomski impuls stabilnijim političkim odnosima. Nadalje, *Berlinski proces* prepoznao je značaj formiranja jedinstvenog regionalnog tržišta, ali nije dao suštinske rezultate u ekonomskoj integraciji regiona. Ipak, inicijativa *Otvoreni Balkan*, iako u njoj ne učestvuju sve države sa Zapadnog Balkana, kreirale su novi momentum u kome postoji spremnost za veću ekonomsku međuzavisnost Republike Srbije, Republike Albanije i Republike Severne Makedonije, koja posledično može da unapredi političke bilateralne odnose između ovih država i da doprinese izgradnji većeg međusobnog političkog poverenja i većeg stepena međusobne socio-ekonomske kohezije.

Rad se sastoji iz četiri dela. U prvom delu, autori razmatraju teorijske osnove regionalnih ekonomskih integracija i njihovu ulogu u unapređivanju političke saradnje. U drugom delu rada pažnja je posvećena analizi doprinosa *CEFTA* sporazuma u harmonizaciji ekonomskih tokova na Zapadnom Balkanu. U trećem i četvrtom delu rada predmet istraživanja jesu doprinosi i dometi inicijativa *Berlinskog procesa* i *Otvorenog Balkana*. Na kraju, autori razmatraju strukturne probleme u primeni pomenutih dveju inicijativa na Zapadnom Balkanu.

REGIONALNE EKONOMSKE INTEGRACIJE KAO SREDSTVO UNAPREĐENJA POLITIČKIH ODNOSA IZMEĐU DRŽAVA

Regionalne ekonomske integracije predstavljaju fenomen koji je dobio na značaju nakon završetka Drugog svetskog rata usled velikog uticaja međunarodnih političkih faktora na obnovu i ujedinjenje/podelu posleratne Evrope, proces dekolonizacije tokom šezdesetih i rast broja država u svetu i nastojanje nerazvijenih i zemalja u razvoju da kroz neki od oblika regionalne integracije ubrzaju ekonomski razvoj i spor proces multilateralne liberalizacije međunarodne trgovine.² *Stari regionalizam* kao teorija svoje korene ima u negativnom iskustvu međuratnog nacionalsocijalizma koji je doveo do Drugog svetskog rata i usko je povezan sa raspravom o „regionalnoj integraciji” posleratne Evrope, pomirenju vekovnih neprijatelja Nemačke i Francuske, što je rezultiralo stvaranju Evropske zajednice za uglj i čelik, Evropske ekonomske

² Miroslav Antevski, „Efekti regionalne ekonomske integracije u Evropi tipa sever-sever i sever-jug”, *Ekonomski anali*, Vol. 52, br. 174, 2007, str. 169.

zajednice i Evropske unije.³ *Novi regionalizam* pratio je ekspanziju regionalnih inicijativa širom sveta u poslednjoj deceniji 20. veka, koje su jačale ekonomske veze i unapređivale različite aspekte saradnje od političkih do bezbednosnih. Sa izvesnim zakašnjenjem novi regionalizam obuhvatio je i postjugoslovensko i šire područje Jugoistočne Evrope, a usled ovdašnjih konflikata, koji su vođeni krajem 20. veka, i veoma kasnih vidova ekonomske i društvene tranzicije u poređenju sa Srednjom Evropom.⁴ Primeri regionalnih integracionih procesa država koje su geografski bliske, npr. države Beneluksa⁵, nordijske države⁶, baltičke države⁷, države Višegradske grupe⁸, koje su u skladu sa evropskim vrednostima i praksama, kao i Šengenski sporazum⁹, mogli bi predstavljati praktičan vodič za uspešnu regionalnu saradnju na Zapadnom Balkanu. Naime, zajednička karakteristika svih pomenutih regionalnih inicijativa jeste da postepeno doprinose socio-ekonomskom razvoju regiona, jer imaju za cilj jačanje političke i ekonomske saradnje između država. Za razliku od prethodnih regionalnih inicijativa na Zapadnom Balkanu, koje su bile usmerene na obezbeđivanje mira i jačanje bezbednosti i stabilnosti (npr. Proces saradnje u jugoistočnoj Evropi započet 1996, kao i Pakt stabilnosti za jugoistočnu Evropu pokrenut 1999. godine), relevantne multilateralne regionalne inicijative (poput *Berlinskog procesa* i *Otvorenog Balkana*) usmerene su

³ Fredrik Söderbaum, "Early, Old, New and Comparative Regionalism: The Scholarly Development of the Field", *KFG Working Paper*, Series No. 64, 2015, pp. 10–13.

⁴ Dragan Đukanović i Marko Dašić, „Modelovanje regionalne saradnje na Balkanu nakon 1999. godine: evropska iskustva i njihova primena”, *Međunarodni problemi*, Vol. 73, br. 4, 2021, str. 618.

⁵ Antonín Korauš, Michal Mazák and Ján Dobrovič, "Quantitative analysis of the competitiveness of Benelux countries", *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, Vol. 5, No. 4, 2018, pp. 1069–1083.

⁶ Anne Elizabeth Stie and Jarle Trondal, "Introducing the study of Nordic cooperation", *Politics and Governance*, Vol. 8, No. 4, 2020, pp. 332–341.

⁷ Kazimierz Musiał and Zane Šime, "How to build the legitimacy of regional integration on rational foundations: a case of epistemic communities in the Baltic Sea area", *Journal of Baltic Studies*, Vol. 52, No. 4, 2021, pp. 483–501.

⁸ Tomáš Kajánek, "The power of small EU member states after Brexit: how powerful is the Visegrad Group?", *Journal of Liberty and International Affairs*, Vol. 8, No. 1, 2022, pp. 170–191.

⁹ Gabriel Felbermayr, Jasmin Gröschl and Thomas, Steinwachs, "The trade effects of border controls: Evidence from the European Schengen Agreement", *JCMS: Journal of Common Market Studies*, Vol. 56, No. 2, 2018, pp. 335–351.

na produblјivanje ekonomskih odnosa na Zapadnom Balkanu.¹⁰ Dodatno, pomenute inicijative imaju za cilj da obezbede bržu primenu pravila i procedura Evropske unije i postepenu integraciju Zapadnog Balkana u evropsko jedinstveno tržište. Načelno, možemo reći da cilj ovih inicijativa jeste da se Zapadni Balkan učini privlačnijim za investicije i trgovinu i da se ubrza njegova integracija u Evropsku uniju. Naime, fokus je stavljen na intraregionalnu saradnju u domenu trgovine, investicija, veština, mobilnosti i digitalne integracije, sa ciljem da se omogući nesmetan protok roba, usluga, kapitala i visokokvalifikovane radne snage unutar regiona Zapadnog Balkana.

Za razliku od drugih kontinenata, regionalne integracije na evropskom tlu su predominantno privrednog karaktera. Nove regionalne tendencije su kroz tzv. novi regionalizam na Zapadni Balkan stigle sa zakašnjenjem u odnosu na druge evropske regione.¹¹ Ovo je bilo potpuno u skladu sa konceptom novog regionalizma kao integracije u više dimenzija nasuprot tradicionalnom regionalizmu koji je bio zasnovan gotovo isključivo na trgovinskoj saradnji. Većina novih regionalnih inicijativa je imala ograničene efekte na proces regionalne saradnje prevashodno zbog političke nestabilnosti, nespremnosti vladajućih elita na nepopularne odluke vezane za saradnju sa bivšim suparnicima, ali i osetljivosti regionalnih aktera na unutrašnje i spoljne šokove.

Uspostavljanje funkcionalne tržišne ekonomije kao stabilnog okvira u kome bi mogla da posluju preduzeća koja su relativno ravnopravni takmaci svojim pandanima iz Evropske unije postaje centralni ekonomski cilj regionalnih aktera. U tom smislu, stvaranje regionalne ekonomske integracije predstavlja pokušaj doprinosa ekonomija Zapadnog Balkana izgradnji sopstvene tržišne ekonomije kroz stvaranje širih, regionalnih tržišta, kao neke vrste pretpristupnog zagrevanja za članstvo u Evropskoj uniji. Iz tih razloga je ispravan stav da su donosioci političkih odluka prihvatili regionalnu integraciju imajući na umu evropsku integraciju.¹²

¹⁰ Christina Griessler, "The Berlin Process. Bringing the Western Balkan Region Closer to the European Union", *Südosteuropa*, Vol. 68, No. 1, 2020, pp. 1–24.

¹¹ Aleksandar Milošević, „Nedovršena tranzicija na periferiji Evrope: regionalne ekonomske integracije na Zapadnom Balkanu”, u B. Vranić, N. Anđelković (ur.), *Društvena pravda u postkomunističkim društvima*, Udruženje za političke nauke Srbije i Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Beograd, 2022, str. 175–176.

¹² Milica Delevic, "Regional cooperation in the Western Balkans", *Chaillot paper No. 104*, Institute for Security Studies, July 2007.

Motivi za stupanje u regionalne ekonomske integracije mogu biti različiti.¹³ Na primer, Brada i Mendez¹⁴ ključnim ekonomskim razlozima smatraju moguće koristi od integracije do kojih se dolazi kroz klasičnu cost-benefit analizu, ali navode i nesumnjiv uticaj i postojanje kolektivnih ciljeva zemalja koje se integrišu, kakav je, na primer, industrijalizacija. Politički razlozi za ekonomsku integraciju, po ovim autorima, morali bi biti uzeti u obzir pri istraživanju konkretnih sporazuma o regionalnoj saradnji ili integraciji, kroz analizu političkih koristi i troškova. Rejvenhil¹⁵ analizira motive vlada za zaključivanje regionalnih ekonomskih sporazuma, deleći ih na političke i ekonomske. Politički motivi, po njemu, mogu biti izgradnja poverenja među potpisnicima regionalnog ekonomskog sporazuma, veza regionalne ekonomske saradnje i „nove bezbednosne agende”, regionalizam kao nagrada za bezbednosne partnere, regionalizam shvaćen kao „sredstvo za pregovaranje” ili kao „mehanizam za 'zaključavanje' reformi”, ali i jednostavnije pregovaranje i primena sporazuma. Regionalizam shvaćen kao sredstvo za pregovaranje podrazumeva uspostavljanje regionalnih integracija s ciljem ojačavanja pregovaračkih pozicija tokom pregovora sa drugim značajnim akterima u globalnom sistemu, dok je mehanizam za zaključavanje reformi shvaćen kao povećanje kredibilitnosti domaćih ekonomskih reformi kroz zaključivanje regionalnog ekonomskog sporazuma jer mogući investitori regionalne inicijative smatraju atraktivnijim i bezbednijim za ulaganje.

Ekonomski motivi za zaključivanje regionalnih sporazuma, naspram multilateralnom angažovanju ili unilateralnom delovanju, mogu biti: zaštita sektora koji ne bi izdržali globalnu konkurenciju, stvaranje mogućnosti za dublju integraciju i kreiranje većih tržišta koja bi doprinela ostvarivanju ekonomije obima i povećanim stranim investicijama.¹⁶ Pored toga, u kontekstu Zapadnog Balkana je veoma važno navesti tezu po kojoj je članstvo u regionalnoj ekonomskoj integraciji korisno za manje razvijene ekonomije i njihova ograničena tržišta zbog povećanja konkurencije među zemljama sa sličnim nivoom razvoja, ostvarivanja ekonomije obima, povećanja privlačnosti za strane direktne investicije i rasta pregovaračke moći država učesnica regionalnih ekonomskih integracija.

¹³ Tanja Börzel et al., (eds.), *Roads to Regionalism: Genesis, Design, and Effects of Regional Organizations*, Routledge, 2016.

¹⁴ J. C. Brada, J. Mendez, “Political and Economic Factors in Regional Economic Integration”, *Kyklos*, Vol. 46, No. 2, 1993, pp. 183–201.

¹⁵ J. Ravenhill, “Regional Trade Agreements”, in: John Ravenhill (ed). *Global Political Economy*, Oxford University Press, Oxford, 2020.

¹⁶ Ibidem.

OSNOVA EKONOMSKE SARADNJE NA ZAPADNOM BALKANU – SPORAZUM O SLOBODNOJ TRGOVINI U CENTRALNOJ EVROPI (CEFTA)

Pored različitih regionalnih ekonomskih projekata u okviru Pakta stabilnosti u Jugoistočnoj Evropi (kasnije Regionalnog saveta za saradnju), s jedne strane, i procesa Stabilizacije i pridruživanja, s druge, ključni postojeći oblik intraregionalne ekonomske integracije na Zapadnom Balkanu je multilateralni Sporazum o slobodnoj trgovini u Centralnoj Evropi (u izmenjenoj verziji kao CEFTA 2006). Sporazum o slobodnoj trgovini u Centralnoj Evropi je zaključen 1992. godine. Države osnivači su bile Čehoslovačka, Mađarska i Poljska. Kasnije su se ovoj regionalnoj ekonomskoj integraciji priključile Bugarska, Hrvatska, Rumunija i Slovenija. Članstvo ovih država u CEFTA-i je prestalo kada su postajale članice Evropske unije. Izmenjeni sporazum o slobodnoj trgovini u Centralnoj Evropi počeo je da funkcioniše 2007. godine u formi multilateralnog sporazuma o stvaranju zone slobodne trgovine zemalja potpisnica (Albanija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Moldavija, Severna Makedonija, Srbija i UNMIK u ime Kosova*), čime su prestali da važe prethodni bilateralni sporazumi između njih (ukupno 32).

Za razliku od prethodnih, bilateralnih, sporazuma koji nisu značajno unapredili trgovinske odnose među potpisnicima, CEFTA 2006 je proizveo značajne efekte na partnerske ekonomije. U tom smislu, postoje različiti nalazi o doprinosu ovog sporazuma regionalnoj trgovini i stranim direktnim investicijama. Tako, na primer, u svom radu iz 2015. Dragutinović-Mitrović i Bjelić¹⁷ navode da je izvoz među potpisnicima sporazuma porastao za 44%, dok Petreski¹⁸ ističe da je međusobna trgovina ekonomija regiona porasla za najmanje 74%. Vajs u svom istraživanju iz 2020. godine navodi podatak o rastu intraregionalne trgovine za 37,5%, pri čemu bi ova stopa iznosila i 70% ako u analizu ne bi bila uključena Srbija.¹⁹ U svakom slučaju, Sporazum o slobodnoj trgovini u Centralnoj Evropi je svakako doprineo produbljivanju ekonomske saradnje kroz jačanje konkurencije i izgradnju regionalnog tržišta, a

¹⁷ Radmila Dragutinović-Mitrović i Predrag Bjelić, "Trade regimes and bilateral trade in the EU enlargement process: Focus on the Western Balkans", *Acta Oeconomica*, Vol. 65, No. 2, 2015, pp. 249–270.

¹⁸ Marjan Petreski, "Has CEFTA Increased Members' Mutual Trade? Evidence with an Enlarged Set of Plausibly Exogenous Instruments", *Czech Journal of Economics and Finance*, Vol. 68, No. 3, 2018, pp. 293–316.

¹⁹ Stefani Weiss, *Pushing on a string? An evaluation of regional economic cooperation in the Western Balkans*, Bertelsmann Stiftung and The Vienna Institute for International Economic Studies, Brussels and Wien, 2020, p. 9.

samim tim i unapređenju uslova predviđenih tzv. ekonomskim kriterijumom iz Kopenhagena.

DOPRINOSI I DOMETI BERLINSKOG PROCESA

Iako je Zapadni Balkan, zahvaljujući Sporazumu o slobodnoj trgovini u Centralnoj Evropi, već postao zona slobodne trgovine, i dalje postoji značajan integracioni potencijal u regionu (kroz ukidanje necarinskih barijera i unapređenje načina odlučivanja, na primer). Ovaj integracioni prostor pokušavaju da ispune (podstaknu) nove inicijative kao što su Berlinski proces (i u okviru njega formiranje Zajedničkog regionalnog tržišta) i Otvoreni Balkan.²⁰ Potreba za zajedničkim odgovorima na strukturne nedostatke i brojne probleme (deindustrijalizacija, nizak nivo spoljne konkurentnosti, posledice pandemije), sa kojima se suočavaju sve zemlje Zapadnog Balkana, upućuje na nove forme regionalne ekonomske integracije kao pogodan format za ostvarivanje takvog cilja.

Unapređenje saradnje šest regionalnih aktera (Albanija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Kosovo*, Severna Makedonija i Srbija) inicirano je kroz Berlinski proces, osnovan 2014. godine. Ova inicijativa je pokrenuta predlogom nemačke kancelarke Angele Merkel sa ciljem bližeg povezivanja regiona putem razvoja infrastrukture, koja bi dodatno omogućila popravljavanje njihovog ekonomskog položaja budući da bi se one razvojem infrastrukturnih mreža učinile privlačnijim za strana ulaganja.²¹ Berlinski proces nastao je sa ciljem da popuni prazninu nastalu „zamorom od proširenja” kako u EU tako i u regionu Zapadnog Balkana i specifičan fokus ove inicijative bio je najpre da ohrabri ovaj region podrškom u određenim sektorima kako bi se zaustavilo ili umanjilo ekonomsko zaostajanje u odnosu na EU; da se u određenim oblastima (transport, energetika, klimatske promene, digitalizacija) ostvari dublja integracija regiona sa EU; povezivanje sa EU u sektoru bezbednosti (borba protiv organizovanog kriminala i korupcije, kontrola granica); uspostavljanje mehanizama za brže rešavanje bilateralnih problema u regionu i veća posvećenost procesu pomirenja.²² Imajući u vidu prethodno delo-

²⁰ Aleksandar Milošević, *Nedovršena tranzicija na periferiji Evrope: regionalne ekonomske integracije na Zapadnom Balkanu*, nav. delo, str. 177–178.

²¹ Tanja Mišćević, „Savremeni odnosi Srbije i Evropske unije”, u: Jelica Minić (ur.), *Izazovi spoljne politike Srbije*, Fredrich Ebert Stiftung i Evropski pokret Srbija, Beograd, 2015, str. 20.

²² Jelica Minić „Regionalni mehanizmi u procesu proširenja EU na Zapadni Balkan”, u: Jelica Minić (ur.), *Spoljnopolitičke sveske*, Evropski pokret u Srbiji i Forum za međunarodne odnose, Beograd, 2019, str. 25.

vanje Evropske unije u regionu, koja je zagovaranjem regionalne saradnje promovisala tzv. strategiju dvostrukog koloseka (uz proces pregovora sa EU), Berlinski proces zaista predstavlja dodatni pokušaj EU da osnaži svoj uticaj u regionu kroz stvaranje nove multilateralne intraregionalne inicijative pod pokroviteljstvom Unije.²³

Najznačajniji rezultati ovog procesa jesu stvaranje Višegodišnjeg akcionog plana za regionalno ekonomsko područje i projekat uspostavljanja Zajedničkog regionalnog tržišta. Cilj ovih regionalnih inicijativa je oživljavanje agende proširenja EU putem suštinskog usklađivanja nacionalnih propisa sa pravnim tekovinama EU, izgradnje poverenja među lokalnim akterima i osposobljavanjem njihovih ekonomija za regionalnu konkurenciju. Osnova pomenutih projekata je primena četiri ekonomske slobode na kojima se zasnivao proces integracija u Evropi: kretanja robe, usluga, kapitala i radne snage. Uspostavljanje Zajedničkog regionalnog tržišta na Zapadnom Balkanu podrazumeva stvaranje regionalnog tržišta zasnovanog na ideji o približavanju regiona Zapadnog Balkana jedinstvenom tržištu Evropske unije kroz dopunjavanje postojećih regionalnih inicijativa. Inicijativa za uspostavljanje regionalnog tržišta predstavljala je novi impuls u odnosima u regionu i suštinski aspekt regionalne saradnje.²⁴ Prema italijanskom šefu diplomatije, Anđelinu Alfano, Samit u Trstu koji je održan 2017. godine označio je prekretnicu Berlinskog procesa zbog identifikovanja konkretnih projekata u infrastrukturi i trgovini kojim se daje doprinos unapređenju regionalnih ekonomskih odnosa.²⁵ Lideri Zapadnog Balkana su na samitu u Sofiji 2020. godine podržali uspostavljanje ovakvog oblika regionalne ekonomske integracije i usvojili Akcioni plan za Zajedničko regionalno tržište u periodu 2021–2024. godine. Ovaj plan podrazumeva sprovođenje različitih aktivnosti u četiri ključne oblasti: regionalnom trgovinskom prostoru, regionalnom investicionom prostoru, regionalnom digitalnom prostoru i regionalnom industrijskom i investicionom prostoru.²⁶ Zajedničko regionalno tržište na Zapadnom Balkanu treba da olakša poslovanje kompanija koje učestvuju na njemu, predstavi region kao jedinstvenu destinaciju atraktivnu za nova ulaganja, smanji barijere i ubrza razmenu unutar regiona i regiona sa EU formiranjem tzv. Zelenih koridora. Takođe, Akcioni plan treba da pomogne privatnom sektoru na

²³ Matteo Bonomi and Zoran Nechev, "Regional and EU Integration of the Western Balkans: Beyond a Two-Track Approach", *IAI Commentaries*, Vol. 22, No. 42, 2022, pp. 1–5.

²⁴ *Pregovori o pregovorima – Bilten o procesu pregovora o pristupanju Srbije Evropskoj uniji*, Beogradska otvorena škola (BOŠ), Beograd, 2017, str. 5.

²⁵ „Samit u Trstu prekretnica za zemlje Zapadnog Balkana”, *Danas*, 8. jul 2017.

²⁶ „Zajedničko regionalno tržište”, *Regional Cooperation Council*, 2020.

Zapadnom Balkanu kako bi bolje iskoristio ekonomiju obima na tržištu od 18.000.000 stanovnika i omogućio dugoročan model domaćeg rasta.²⁷

Osnivanje Kancelarije za saradnju mladih (RYCO, po ugledu na zajedničku kancelariju mladih Francuske i Nemačke) jedno je od ranijih dostignuća Berlinskog procesa koje doprinosi mobilnosti, pomirenju, saradnji i aktivizmu mladih u regionu Zapadnog Balkana. Pored ovoga, zahvaljujući Berlinskom procesu osnovan je i Fond za Zapadni Balkan, Transportna zajednica, potpisana je Deklaracija o Zelenoj agendi za Zapadni Balkan i dogovorena primena Sporazuma o ukidanju rominga u javnim mobilnim komunikacionim mrežama u regionu Zapadnog Balkana sa perspektivom ukidanja rominga između regiona i EU.²⁸

U okolnostima praćenim potrebom za oživljavanjem Berlinskog procesa u izmenjenom geopolitičkom kontekstu i rastom skepse prema proširenju u prestonicama Unije, na inicijativu nemačkog kancelara Olafa Šolca je u Berlinu 2022. godine održan sastanak članica ove inicijative. Kao rezultat višenedeljnih pregovora, na ovom skupu su lideri Zapadnog Balkana potpisali sporazume o međusobnom priznavanju fakultetskih diploma i licenci za lekare, stomatologe i arhitekte. Uz ove sporazume, potpisan je i sporazum o putovanju sa ličnim kartama koji je olakšao mobilnost građana na Zapadnom Balkanu. S obzirom na to da je rat u Ukrajini izazvao velike posledice na energetska bezbednost Evropske unije, ali i Zapadnog Balkana, predsednica Evropske komisije Ursula fon der Lajen je na berlinskom samitu najavila paket podrške privredi, energetici i energetski ugroženim domaćinstvima u vrednosti od 500.000.000 evra, i isto toliko sredstava projektima na Zapadnom Balkanu u oblasti zelene energije.²⁹ Time se nastavlja višegodišnja podrška Evropske unije kako bi Zapadni Balkan diversifikovao izvore energetskog snabdevanja, brže postigao rezultate u energetskej tranziciji i dekarbonizaciji i dalje sproveo neophodne reforme.

Berlinski proces nije kreirao „efekat prelivanja“ (*spillover effect*) dostignuća na veću političku saradnju i proces pomirenja na Zapadnom Balkanu. Pored ostvarenog napretka u olakšanoj mobilnosti, telekomunikacijama, većoj finansijskoj podršci infrastrukturnim projektima i investicijama, njegovi ukupni dometi ipak ostaju upitni.

²⁷ “Multi-annual Action Plan for a Regional Economic Area in the Western Balkans – MAP”, *Regional Cooperation Council*, 2017.

²⁸ *Pregovori o pregovorima – Bilten o procesu pregovora o pristupanju Srbije Evropskoj uniji*, nav. delo, str. 5.

²⁹ “Statement by President von der Leyen at the Berlin Process Summit for the Western Balkans”, Available at: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/statement_22_6527 Accessed: June 26th, 2023.

Bečki institut za međunarodne ekonomske studije (*WiiW*) u svojoj studiji navodi da inicijativa nije ostvarila napredak u postizanju najvažnijih rezultata: sprovođenje četiri originalna ekonomska cilja, odnosno formiranje Zajedničkog regionalnog tržišta, niti je doprineo rešavanju otvorenih bilateralnih pitanja.³⁰ Zapravo, samo je Samit u Beču 2015. godine rezultirao konkretnim sporazumima o granici Crne Gore i Bosne i Hercegovine, kao i „razgraničenju” Crne Gore i Kosova*. Proces normalizacije odnosa Beograda i Prištine ne odvija se unutar ove inicijative, dok su sporovi Severne Makedonije i Grčke, kao i Grčke i Albanije rešavani bilateralno. Berlinski proces nije pokazao uspeh ni u rešavanju novootvorenog pitanja između Bugarske i Severne Makedonije koje je dodatno narušilo dobrosusedske odnose u širem regionu opstruisanjem procesa pridruživanja EU.³¹

Berlinski proces nije omogućio produbljivanje ekonomske integracije na Zapadnom Balkanu započete 2006. godine potpisivanjem CEFTA sporazuma o slobodnoj trgovini, već je više usmeren na pružanje podrške akterima u sektorskom povezivanju i unapređenju infrastrukture podrškom međunarodnih i evropskih finansijskih institucija. Iako je cilj Berlinskog procesa formiranja Zajedničkog regionalnog tržišta, to ne znači da se radi o sledećoj fazi ekonomske integracije regiona koja treba krajnje da dovede do stvaranja jedinstvenog carinskog prostora i ekonomske unije, nalik na proces ekonomske integracije u zapadnoj Evropi u drugoj polovini 20. veka. Takođe, primetno odsustvo snažnog opredeljenja regiona Zapadnog Balkana da nastavi sa produbljivanjem regionalne ekonomske integracije je veliki nedostatak ove inicijative, posebno zbog različitih ekonomskih i spoljnopolitičkih interesa, ali i bezbednosnog konteksta.³²

OTVORENI BALKAN – EKONOMSKI I POLITIČKI ASPEKTI SPORAZUMA

Lideri Republike Albanije, Republike Severne Makedonije i Republike Srbije, suočeni sa zastojeom u procesu pristupanja Evropskoj uniji, pokrenuli su inicijativu pod imenom *Mini-šengen*, sa strateškim ciljem da između država učesnica ove inicijative uspostave slobodu kretanja ljudi, roba, usluga i kapitala.

³⁰ „Analiza Bečkog instituta: Berlinski proces treba unaprediti”, *Danas*, 24. januar 2023.

³¹ Marika Djolai, “The Berlin Process Multiverse – Ideas for a More Successful Deliver”, *Southeast Europe in Focus*, No. 4, 2022, p. 6.

³² Sanja Jelisavac-Trošić and Mitko Arnaudov, “What are the realistic capabilities of the Berlin Process and the Open Balkans initiative?”, *The Review of International Affairs*, Vol. 74, No. 1187, 2023, p. 70.

Shodno tome, potpisani su sledeći sporazumi: *Memorandum o razumevanju o saradnji na olakšicama u uvozu, izvozu i kretanju robe na Zapadnom Balkanu*; *Memorandum o razumevanju u vezi sa slobodnim pristupom tržištu rada na Zapadnom Balkanu*; *Sporazum o saradnji u zaštiti od katastrofa na Zapadnom Balkanu*; *Sporazum o uslovima za slobodan pristup tržištu rada na Zapadnom Balkanu*; *Sporazum o povezivanju šema elektronske identifikacije građana Zapadnog Balkana*; *Sporazum o saradnji u veterinarskoj, fitosanitarnoj i oblasti bezbednosti hrane i hrane za životinje na Zapadnom Balkanu*; *Sporazum o međusobnom priznavanju sertifikata ovlašćenih privrednih subjekata za bezbednost i bezbednost (AEOS) između Albanije i Severne Makedonije*; *Sporazum o međusobnom priznavanju sertifikata ovlašćenih privrednih subjekata za bezbednost i bezbednost (AEOS) između Albanije i Srbije*; *Sporazum o saradnji akreditacionih tela*; *Sporazum o međusobnom priznanju akademskih kvalifikacija*; *Sporazum o razumevanju o saradnji u oblasti turizma na Zapadnom Balkanu*; *Sporazum o razumevanju o kulturnoj saradnji na Zapadnom Balkanu*; *Sporazum o razumevanju o saradnji poreskih administracija na Zapadnom Balkanu*; *Sporazum o mehanizmima za obezbeđivanje nesmetanog snabdevanja osnovnim životnim namirnicama u Otvorenom Balkanu*; *Operativni plan u oblasti civilne zaštite između Severne Makedonije, Albanije i Srbije*; *Sporazum o razumevanju o saradnji u oblasti kinematografije i audio-vizuelnih aktivnosti*; kao i *Sporazum o saradnji u oblasti energetike između Albanije i Srbije*. Navedene sporazume su zaključile sve tri članice ove regionalne inicijative. Pored njih, postoje i značajni sporazumi (memorandum) o saradnji i sporazumi koje su zaključile po dve članice inicijative. Čini se da se sporazum koji najviše doprinosi ispunjenju određenog cilja o uspostavljanju jedinstvenog tržišta odnosi na uslove za slobodan pristup tržištu rada u stranama ugovornicama.

S druge strane, zagovornici ove inicijative smatraju da su lideri nekih od regionalnih ekonomija konačno postali svesni da je proces proširenja Evropske unije suštinski zaustavljen i da je potrebno njihovo proaktivno delovanje i uspostavljanje „lokalnog vlasništva” nad procesom regionalne integracije da bi bilo kakvi značajniji ciljevi bili ostvareni.³³ Ipak, iako je „Otvoreni Balkan” promovisan kao projekat koji teži dubljoj ekonomskoj i političkoj saradnji u regionu opterećenom sukobima, utemeljen na principima na kojima počiva Evropska unija, ova regionalna inicijativa još uvek nije jedinstveno tržište, jer ne ispunjava kriterijume koje bi ovakav oblik ekonomske integracije trebalo da zadovolji imajući u vidu to da je neophodno da tri države koje su osnivači postignu dogovor o uspostavljanju carinske unije kao prethodnog nivoa ekonomske integracije.

³³ Benjamin Haddad and Damir Marusic, “The Balkans Don’t Believe the EU Anymore”, *Foreign Policy*, August 25th, 2021. Available at: <https://foreignpolicy.com/2021/08/25/balkans-dont-believe-eu-anymore-albania-macedonia-rama-vucic/> Accessed: June 25th, 2023.

Naravno, postoje i nepotpuni oblici regionalne ekonomske integracije čije je realne pozitivne i negativne efekte po članice moguće analizirati tek kada dođe do potpune primene sporazuma na kojima je zasnovana, što sa Otvorenim Balkanom još uvek nije slučaj. Brojnim nedoumicama u vezi sa ovom regionalnom inicijativom svakako doprinose i tumačenja o različitim pristupima koje prema njoj imaju značajni spoljni akteri, SAD i Evropska unija (pre svega Nemačka), pri čemu američki predstavnici sa odobravanjem gledaju na ovaj projekat, dok su zvaničnici Nemačke skeptični prema njegovim ciljevima i dosadašnjim rezultatima.³⁴ U svakom slučaju, mali broj i ograničen domašaj do sada zaključenih sporazuma u okviru ove inicijative ne upućuje na opravdanost razloga za dodatne napetosti koje su ovim povodom nastale u regionu, ali i među spoljnim zainteresovanim akterima.

Ipak, određeni pokazatelji, kao što su smanjenje vremena za obavljanje uvoznih i izvoznih procedura u nekim slučajevima za prehrambene proizvode među stranama ugovornicama za 50%, smanjenje taksu i različitih naknada za 30–80% (prema istraživanju Američke privredne komore), uspostavljanje zelenog koridora OB za transport prehrambenih proizvoda, smanjenje čekanja na graničnim prelazima zbog postojanja namenskih OB voznih traka, govore u prilog regionalne inicijative „Otvoreni Balkan”, ali ostaje pitanje može li se uočeno unapređenje trgovinskih odnosa jednoznačno povezati sa efektima zaključenih sporazuma u okviru konkretno ovog oblika regionalne saradnje. Imajući navedeno u vidu, čini se da ovakva inicijativa predstavlja produkt tzv. *diplomacije predsednika* Republike Srbije, Republike Albanije i Republike Severne Makedonije i da će u zavisnosti od njihove političke volje za dubljim integrisanjem tri države zavisiti napredak u primeni inicijative „Otvoreni Balkan”. Ipak, ova inicijativa ima veći potencijal da doprinese dubljoj ekonomskoj integraciji i višem stepenu političkih bilateralnih i multilateralnih odnosa između Republike Srbije, Republike Albanije i Republike Severne Makedonije usled regionalnog vlasništva nad ovom inicijativom i bržeg ispunjavanja preuzetih obaveza u odnosu na Berlinski proces.

ZAKLJUČAK

Savremene regionalne ekonomske integracije na Zapadnom Balkanu odvijaju se u saglasnosti sa konceptom novog regionalizma kao integracije u više dimenzija nasuprot tradicionalnom modelu u kojem je naglasak bio na trgo-

³⁴ M. Bonomi and Z. Nechev, *Regional and EU Integration of the Western Balkans: Beyond a Two-Track Approach*, op. cit., pp. 1–5.

vinskoj saradnji. Ipak, postoje ekonomski i politički motivi država regiona i spoljnih aktera za produbljanjem regionalne integracije Zapadnog Balkana. Naime, kada je reč o ekonomskim dobitima integracija, ističe se veće tržište koje bi doprinelo ekonomiji obima i povećanim stranim investicijama. Zapravo, u kontekstu Zapadnog Balkana, članstvo u regionalnim ekonomskim integracijama korisno je za manje razvijene ekonomije i njihova ograničena tržišta zbog povećanja konkurencije među državama sa sličnim nivoom razvoja i rasta pregovaračke moći. Imajući to u vidu, CEFTA je imala ključan pozitivan uticaj na ekonomije u regionu. Pomenute prednosti ne znače, međutim, da bi svi segmenti društva imali podjednaku dobit od procesa integracija. Po pravilu se očekuje da bi prednost pre svega mogla da ostvare izvozno orijentisana preduzeća i multinacionalne korporacije.

Zapadni Balkan je preko CEFTA aranžmana postao zona slobodne trgovine, ali time nisu sasvim iskorišćeni integracioni potencijali ovog regiona. Berlinski proces je trebalo da predstavlja određeni napredak u tom pravcu, ali je do 2022. godine bio u određenom zastoju. Može se postaviti i pitanje da li je zapravo inicijativa „Otvoreni Balkan” dala određeni zamajac Berlinskom procesu. Jedan od najvećih problema u vezi sa inicijativom „Otvoreni Balkan” je nedostatak transparentnosti, koji se odslikava na nekoliko različitih nivoa. Najpre, nije na jednom mestu moguće pratiti sva dokumenta koja su usvojena u okviru ove inicijative. Zatim, nije sasvim jasno ni da li su sve tri države prihvatile ova dokumenta, a ponekad nije lako ni zaključiti kakva je njihova pravna priroda. Na kraju, nema ni objavljene mape puta, odnosno unapred predviđenih koraka koje će inicijativa preduzeti. Čini nam se da je drugi problem u vezi sa inicijativom Otvoreni Balkan nedostatak institucionalizacije. Cela inicijativa liči na određeni vid međuvladinog načina upravljanja posredstvom koga se odluke donose na najvišem nivou bez bilo kakvih institucija koje povećavaju pravnu sigurnost i moguće trajanje regionalne saradnje. Ipak, u ovom trenutku nije lako utvrditi uzročno-posledičnu vezu između određenih ekonomskih pokazatelja i primene sporazuma u okviru inicijative Otvoreni Balkan, naročito imajući u vidu da su oni skoro stupili na snagu.

Naposletku, iako su trgovinski odnosi između država na Zapadnom Balkanu obeleženi asimetričnim ekonomskim dobitcima, pitanje relativne dobiti država učesnica inicijative „Berlinski proces” i „Otvoreni Balkan” može se postaviti kao ključno političko pitanje. Ipak, autori zaključuju da su ove inicijative kreirane sa ciljem uvećanja međusobnog nivoa prosperiteta, a ne uvećanja prosperiteta jedne strane na štetu druge. Regionalna saradnja na Zapadnom Balkanu determinisana je spoljnim uticajima, ali ti uticaji nikada nisu bili sasvim međusobno usaglašeni. To verovatno i danas u određenoj meri važi za slučaj „Otvorenog Balkana”. Pri tome treba imati u vidu da je savremena regionalna saradnja na Zapadnom Balkanu bila pod velikim uticajem Evropske unije, ali, pak, ostaje otvoreno pitanje da li će to važiti i u perspektivi. Međutim, autori zaključuju da „Otvoreni Balkan” ima veći

potencijal za produblјivanje strateškog partnerstva i političkog dijaloga između vlada Republike Srbije, Republike Albanije i Republike Severne Makedonije. Imajući u vidu političku volju i izjave zvaničnika pomenutih država, inicijativa „Otvoreni Balkan” predstavlja potencijalni *modus vivendi* za prevazilaženje i rešavanje međuetničkih sporova, političkih razmirica u vezi sa nasilnom političkom prošlošću, etničkim sukobima, identitetskim pitanjima, nerešenim teritorijalnim sporovima, kao i pitanjima političkog i pravnog položaja nacionalnih manjina. Stoga, čini se da inicijativa „Otvoreni Balkan” ima tzv. *spillover* efekat jer pruža mogućnosti da se posredstvom memoranduma o razumevanju i međunarodnih sporazuma koji imaju pravnoobavezujuću snagu unaprede bilateralni politički odnosi i dijalog između država učesnica ove inicijative. Uprkos tome, čini se da *Berlinski proces* ima tzv. *spillback* efekat jer, i pored ograničenih rezultata (regionalni sporazum o romingu, olakšanje graničnih procedura za trgovinu robama, usvajanje dodatnog protokola o trgovini uslugama u okviru CEFTA, primena programa regionalne investicione reforme i pratećih akcionih planova), implementacija ove inicijative naišla je na slične prepreke sa kojima su se suočavale i ranije regionalne inicijative, tj. na nedostatak političke volje za njegovim sprovođenjem i česte bilateralne sporove između država u regionu.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] „Analiza Bečkog instituta: Berlinski proces treba unaprediti”, *Danas*, 24. januar 2023.
- [2] Antevski, Miroslav, „Efekti regionalne ekonomske integracije u Evropi tipa sever-sever i sever-jug”, *Ekonomski anali*, Vol. 52, br. 174, 2007, str. 168–185.
- [3] Tanja Börzel et al. (eds.), „Roads to Regionalism: Genesis, Design, and Effects of Regional Organizations”, Routledge, 2016.
- [4] Bonomi, Matteo, and Zoran Nechev, „Regional and EU Integration of the Western Balkans: Beyond a Two-Track Approach”, *IAI Commentaries*, Vol. 22, No. 42, 2022, pp. 1–5.
- [5] Brada, J. C., and J. Mendez, „Political and Economic Factors in Regional Economic Integration”, *Kyklos*, Vol. 46, No. 2, 1993, pp. 183–201.
- [6] Christina Griessler, „The Berlin Process. Bringing the Western Balkan Region Closer to the European Union”, *Südosteuropa*, Vol. 68, No. 1, 2020, pp. 1–24.
- [7] Delevic, Milica, „Regional cooperation in the Western Balkans”, *Chaillot paper No. 104*, Institute for Security Studies, July 2007.
- [8] Djolai, Marika, „The Berlin Process Multiverse – Ideas for a More Successful Deliver”, *Southeast Europe in Focus*, No. 4, 2022, pp. 1–10.

- [9] Dragutinović-Mitrović, Radmila and Predrag Bjelić, "Trade regimes and bilateral trade in the EU enlargement process: Focus on the Western Balkans", *Acta Oeconomica*, Vol. 65, No. 2, 2015, pp. 249–270.
- [10] Đukanović, Dragan i Marko Dašić, „Modelovanje regionalne saradnje na Balkanu nakon 1999. godine: evropska iskustva i njihova primena”, *Međunarodni problemi*, Vol. 73, br. 4, 2021, str. 617–636.
- [11] Felbermayr, Gabriel, Jasmin Gröschl and Thomas Steinwachs, "The trade effects of border controls: Evidence from the European Schengen Agreement", *JCMS: Journal of Common Market Studies*, Vol. 56, No. 2, 2018, pp. 335–351.
- [12] Griessler, Christina, "The Berlin Process. Bringing the Western Balkan Region Closer to the European Union", *Südosteuropa*, Vol. 68, No. 1, 2020, pp. 1–24.
- [13] Haddad, Benjamin and Damir Marusic, "The Balkans Don't Believe the EU Anymore", *Foreign Policy*, August 25th, 2021. Available at: <https://foreignpolicy.com/2021/08/25/balkans-dont-believe-eu-anymore-albania-macedonia-ramavucic/> Accessed: June 25th, 2023.
- [14] Jelisavac-Trošić, Sanja, and Mitko Arnaudov, "What are the realistic capabilities of the Berlin process and the Open Balkans initiative?", *The Review of International Affairs*, Vol. 74, No. 1187, 2023, pp. 59–85.
- [15] Kajánek, Tomáš, "The power of small EU member states after Brexit: how powerful is the Visegrad Group?", *Journal of Liberty and International Affairs*, Vol. 8, No. 1, 2022, pp. 170–191.
- [16] Korauš, Antonín, Michal Mazák and Ján Dobrovič, "Quantitative analysis of the competitiveness of Benelux countries", *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, Vol. 5, No. 4, 2018, pp. 1069–1083.
- [17] Milošević, Aleksandar, „Nedovršena tranzicija na periferiji Evrope: regionalne ekonomske integracije na Zapadnom Balkanu”, u B. Vranić, N. Anđelković (ur.), *Društvena pravda u postkomunističkim društvima*, Udruženje za političke nauke Srbije i Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, 2022, str. 167–184.
- [18] Mišćević, Tanja, „Savremeni odnosi Srbije i Evropske unije”, u: Jelica Minić (ur.), *Izazovi spoljne politike Srbije*, Fredrich Ebert Stiftung i Evropski pokret Srbija, 2015, str. 15–20.
- [19] Minić, Jelica, „Regionalni mehanizmi u procesu proširenja EU na Zapadni Balkan”, u: Jelica Minić (ur.), *Spoljnopolitičke sveske*, Evropski pokret u Srbiji i Forum za međunarodne odnose, 2019, str. 1–27.
- [20] "Multi-annual Action Plan for a Regional Economic Area in the Western Balkans – MAP", Regional Cooperation Council, 2017.
- [21] Musiał, Kazimierz and Zane Šime, "How to build the legitimacy of regional integration on rational foundations: a case of epistemic communities in the Baltic Sea area", *Journal of Baltic Studies*, Vol. 52 No. 4, 2021, pp. 483–501.
- [22] Petreski, Marjan, "Has CEFTA Increased Members' Mutual Trade? Evidence with an Enlarged Set of Plausibly Exogenous Instruments", *Czech Journal of Economics and Finance*, Vol. 68, No. 3, 2018, pp. 294–317.

- [23] *Pregovori o pregovorima – Bilten o procesu pregovora o pristupanju Srbije Evropskoj uniji*, Beogradska otvorena škola (BOŠ), Beograd, 2017.
- [24] Ravenhill, J., "Regional Trade Agreements", in: John Ravenhill (ed.), *Global Political Economy*, Oxford University Press, Oxford, 2020.
- [25] „Samit u Trstu prekretnica za zemlje Zapadnog Balkana”, *Danas*, 8. jul 2017.
- [26] Söderbaum, Fredrik, "Early, Old, New and Comparative Regionalism: The Scholarly Development of the Field", *KFG Working Paper*, Series No. 64, 2015, pp. 1–28.
- [27] Stie, Anne Elizabeth and Jarle Trondal, "Introducing the study of Nordic cooperation", *Politics and Governance*, Vol. 8, No. 4, 2020, pp. 332–341.
- [28] Šekarić, Nevena, „Zapadni Balkan: između konflikta i stabilnosti”, u: Nevena Šekarić i Vladimir Trapara (urs.), *Regionalna bezbednost: pristupi, elementi, dinamika*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 2021, str. 133–159.
- [29] Weiss, Stefani, *Pushing on a string? An evaluation of regional economic cooperation in the Western Balkans*, Bertelsmann Stiftung and The Vienna Institute for International Economic Studies, Brussels and Wien, 2020.
- [30] „Zajedničko regionalno tržište”, Regional Cooperation Council, 2020.

Petar Ranković
Petar Milutinović

CONTRIBUTIONS AND SCOPE OF REGIONAL
ECONOMIC INITIATIVES IN THE IMPROVEMENT
OF POLITICAL RELATIONS BETWEEN
THE WESTERN BALKANS' STATES

Abstract

The limited progress of the Western Balkans' states in the process of European integration and the discontent with the slow process of internal reforms opened up space for new initiatives and encouraged new forms of regional economic cooperation, such as the formation of the Common Regional Market (within the Berlin Process) and the "Open Balkan" initiative. The main research question is to what extent these regional economic initiatives have created new circumstances under which greater economic interdependence and increased foreign intraregional trade exchange could lead to the stronger political cooperation and improvement of political relations between the Western Balkans' countries participating in these initiatives. Using the methods of structural analysis, document content analysis, discourse analysis as well as the case study method, the authors conclude that the "Open Balkans" initiative has a greater potential

to contribute to deeper economic integration and a higher degree of political bilateral relations between the Republic of Serbia, the Republic of Albania and the Republic of North Macedonia due to its regional ownership and faster fulfillment of assumed obligations in relation to the Berlin Process.

Keywords:

new regionalism, regional economic initiatives, Common Regional Market, Berlin Process, Open Balkan, Western Balkans, European Union.

Lidija Mirkov*

*Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka,
Odeljenje za novinarstvo i komunikologiju*

Stil novinarskih žanrova – razvoj medijskog izražavanja od književnih do tabloidnih oblika pripovedanja* *

Apstrakt

U ovom radu biće reči o nastanku i razvoju stila novinarskih žanrova, kao i njihovom istorijskom razvoju i značaju. Ovo je posebno važno za razumevanje aktuelnih tendencija u izražavanju novinara jer u korenima novinarskih žanrova počivaju književni postupci, od kojih su se (vremenom) odvajali informativni, objektivni – faktografski žanrovi u novinarstvu. Danas je vidna tendencija da se žanrovska linija između faktografije i beletristike zamagljuje, jer su narativni postupci posebno zanimljivi za prikazivanje na savremenoj tehnologiji i u vezi sa istorijskim trenucima o kojima se izveštava. Ako danas u medijskim žanrovima prepoznajemo povratak književnim, narativnim metodama, to treba analizirati u kontekstu obrnutog diskurzivnog postupka i širih društvenih promena koje se očitavaju u promenama strukture medijskih žanrova i izražavanja novinara.

Ključne reči:

mediji, stilistika, žanrovi, genologija, novinarstvo, medijske studije

* lidija.mirkov@fpn.bg.ac.rs

** Rad je podržan sredstvima Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije na osnovu Ugovora o realizaciji i finansiranju naučno-istraživačkog rada NIO u 2023. godini, broj: 451-03-47/2023-01 od 17. januara 2023. godine.

UVOD

Novinarski žanrovi prvobitno su nastali kao nešto kraće, pojednostavljene i koncizne verzije određenih književnih žanrova (roman u nastavcima, reportaža, crtica). Nadareni pisci bez dovoljno sredstava da objave knjigu dobijali su priliku da postanu talentovani novinari objavljujući feljtone, kratke priče, reportaže. Umesto fiktivnih likova izjave su davali postojeći učesnici realnih događaja, a forma pisanja je bila značajno kraća od objavljivanih romana ili zbirki kratkih priča. O svemu tome svedoči mnoštvo pisaca koji su bili poznati i kao izveštači, počevši od Džona Milтона i Danijela Defoa u Engleskoj XVII veka do Mome Kapora i Duška Radovića u Srbiji XX veka, a Umberta Eka u XXI veku globalno. U srpskoj srednjovekovnoj tradiciji poznata je Resavska škola, čija uloga nije bila samo prevodilačka, već i zapsničarska da bi ostala svedočanstva o tadašnjim okolnostima, a Konstantin Filozof (osim rada na jeziku po nalogu despota Stefana Lazarevića) ostao je upamćen po kratkim zapisima iz života uglednih velikana tog doba, koje bismo danas vrednovali kao novinarski žanr intervju-profil. Međutim, i domaća i strana literatura uglavnom prepoznaje novinarstvo kao posebnu žanrovsku celinu tek krajem XIX veka, što koincidira sa upotrebom tada nove tehnologije – telegrafa. Mediolozi primećuju da brzina tada postaje merilo rada reportera, što čini da mnogi dobri novinari ne uspevaju da izdrže tempo – a propagandi pogoduju upravo lažne vesti i izveštaji. Jevtović uviđa posebnu ulogu Američkog građanskog rata u razvoju novinarstva, navodeći primer izmišljene reportaže sa mesta bitke kod Pi Ridža 1862, koju je londonski Tajms promovisao kao najuspešniji opis rata.¹ Za ovaj rad važno je istaći da se svaka reč prenošena telegrafom plaćala posebno, tako da je konciznost stila bila posebno cenjena – sa što manje reči kazati što više. U tom periodu je nastala tzv. *glava vesti*, i struktura teksta je oblikovana kao *obrnuti piramida*, što je kao posledicu imalo da se iz novinarskog stila izražavanja potisnu širok, literarni pristup i esejistički ili romaneskni stil.

Upotreba nove tehnologije povratnom spregom utiče na formiranje novih novinarskih žanrova – u vreme telegrafa to su bili vesti i izveštaji, a danas su to pripovedni žanrovi, iako se uplivom interneta i društvenih mreža u medijske sadržaje čini da je suprotno – da su kraći tekstovi i klikoviti (klikabilni) naslovi ono što je vrhunac sažimanja. Međutim, klikovitost naslova uvek je praćena zanimljivim jezičkim obrtima, stilskim figurama i narativnim slikama, a kratki snimci u dvadesetak sekundi obuhvate celovitu priču, simbole ili mitologičnost bajke. Novinarstvo, dakle, ne može dugo bez pripovedanja, kao što ni pripovedanje nije dovoljno za sve informativne potrebe društva. Osim Ernesta Hemingveja, Antoana de Sent Egziperija, Džordža Orvela, Dimitrija

¹ Zoran Jevtović et al., *Novinarski žanrovi*, Jasen, Beograd, 2014.

Davidovića, Laze Kostića i Pere Todorovića iz prošlih vremena, kao novinare-pisce (ili pisce-novinare) možemo da prepoznamo i poznate savremenike Marka Vidojkovića, Svetislava Basaru, Frederika Begbedea, Tonija Parsonsa, nedavno preminulog Umberta Eka i druge. Njihovi tekstovi u medijima uglavnom ne pripadaju tzv. ozbiljnim, informativnim, faktografskim žanrovima, već nešto slobodnijim formama – beletristici, dokumentaristici ili hibridima.

KNJIŽEVNO NOVINARSTVO

O pojmu literarnog žurnalizma, ili novinarstva zasnovanog na književnom načinu pisanja, u Srbiji je prva pisala Neda Todorović. Ona definiše literarni žurnalizam kao vrstu „kreacije u novinarstvu u kojem su kombinovana fakta prikupljena dugotrajnim dubinskim istraživanjem sa načinom naracije karakterističnim za literaturu”.² Todorović smatra da su prednost ovakvog spoja osetili i mediji i književnost: novinarstvo je dobijalo prestiž i trajnost, a literatura tiražnost jer se masovna publika teže vezuje za knjigu nego za beletrističke novinarske žanrove. Todorović prepoznaje da se i o ozbiljnim temama može pisati literarno, što se očitava još u istorijskom primeru rimskog političara Gaja Plinija Mlađeg, koji je u prvom veku slao stilski precizne izveštaje o erupciji vulkana Vezuva koja je uništila Pompeju. Čak i Herodotovi zapisi, danas pripisani opusu istorijske nauke, nastali su kao „prikazivanje onoga što sam doznao”, sa ciljem da se o tome sazna i da se ne zaboravi.³ Takvi materijalni dokazi su osnova istorijskog, vanvremenog, dijahronijskog prostiranja jedne društvene zajednice, a – u našem slučaju – i profesije. Sanja Domazet o naraciji u novinarstvu piše da je to „priča koja čitaocu stvara od teksta čulnu realnost i dijalog”⁴, a novinarstvo je zbog toga „suštinski barometar stepena slobode jednog društva”⁵ jer je kritika omogućena i slobodne forme.

Todorović sažima smisao literarnog žurnalizma u pojam dokumentarne beletristike, u kojoj se elitna manjina služi sredstvima obe srodne oblasti da bi pružila kvalitetan iskaz o dubinskim saznanjima. Citirajući Teofila Pančića, ona ostavlja otvorenom mogućnost da se pripovedanje ne odvija samo u beletristici: „Treba pripovedati živo i zanimljivo, o svemu što je vredno priče”.⁶

² Neda Todorović, „Literarni žurnalizam”, *Časopis Kultura* 132, 2011, str. 24.

³ Aristotel, *O pesničkoj umetnosti*, Kultura, Beograd, 1955, str. 135.

⁴ Sanja Domazet, *Kreativnost: nova novinarska pismenost*, Čigoja štampa, Beograd, 2019, str. 43.

⁵ Isto, str. 88.

⁶ Pančić u Neda Todorović, *Literarni žurnalizam*, nav. delo, str. 27.

Iako ne pominje eksplicitno reč „vest“, već koristi samo pojam „priča“, Hivarinen je, citirajući svoje kolege i prethodnike, objasnio da je ono što je vredno priče retorički orijentisano: neko *saopštava* nekome da se nešto *desilo* (označila L. M.). On tu definiciju obogaćuje unošenjem razumevanja konteksta: „Neko saopštava nekome da se nekom prilikom i sa nekom svrhom nešto desilo”.⁷ U ovoj definiciji, iako spada u naratologiju, možemo pročitati suštinu medijskog izveštavanja: odgovor na specifičnih 5+2 novinarskih pitanja koje je među prvima zapisao Kvintilijan⁸ daju razlog i opravdanje zašto se o nečemu uopšte govori.

ISTORIJSKE OKOLNOSTI NOVINARSKOG STVARALAŠTVA

Pre nego što se stupi u analizu značajnih odrednica novinarskih žanrova, treba uvideti istorijski trenutak u kojem se desio osvit standardnih novinarskih žanrova. U XVIII veku, neposredno posle Francuske revolucije, nije bilo profesionalnih novinara kao danas, već su te poslove obavljali književnici.

Već neki među prvim listovima u istoriji novinarstva, *Stilov Brbljivac* (Tatler, 1709) i Adisonov *Posmatrač* (Spectator, 1711), kao i potonji poučni, porodični nedeljnici koji ih nasleđuju, smanjuju razlike koje su oštro delile elitnu, aristokratsku manjinu čitalaca knjiga od rastuće većine takozvanih *običnih* konzumenata novina. Štampa je u velikoj meri doprirela stvaranju te, nove, masovne publike. Danijela Defoa, oca *Robinsoa Krusoa* i Džonatana Svifta *Guliverovog* tvorca savremenici nazivaju publicistima, odnosno piscima *o javnim, naročito političkim i društvenim pitanjima i stvarima*.⁹

U Francuskoj je početkom XIX veka osnovana prva štampa sa jeftinom pretplatom i oglasima, zbog čega je tiraž mogao da bude veći i češći. Francuski časopisi Šek (fr. Vek – Siècle) i La Pres (La Press) ostali su upamćeni kao listovi za koje su pisali Stendal, Balzak, Dima... Važnost Francuske u ovom stupnju razvoja medija važna je zbog konteksta – sve vrednosti su bile prilagođene postrevolucionarnim idealima građanstva. Posledice otvaranja javnih sadržaja prema masi, tj. nižim klasama, manje obrazovanima i onima koji nemaju

⁷ Matti Hyvärinen, *Analyzing Narratives and Story-Telling*, SAGE handbook of Social research Methods, (eds.) Alasuutari, Bickman & Brannen, SAGE, London, 2008, p. 448.

⁸ Marko Fabije Kvintilijan, *Obrazovanje govornika*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1967.

⁹ Neda Todorović, *Literarni žurnalizam*, nav. delo, str. 28.

drugi način da utiču na javne politike, bile su vidljive u godinama koje su usledile. Prodor mladih i nadarenih, a siromašnih pisaca u novinarstvo izazvalo je pokretanje društvenih tema kojih do tada nije bilo u javnosti, a u javnom diskursu Evrope devetnaestog veka to je značilo strukturne i političke promene na više nivoa. Razvoj medija se dešavao širom Evrope, oslobađajući ugnjetene i omogućavajući razvoj levičarskih ideja. U Srbiji je poznat primer američkog novinara Džona Rida, koji je izveštavao iz Meksika, Francuske, Rusije, ali i sa ratnih područja na Balkanu tokom Prvog svetskog rata, uključujući i jednomesečno ratno dopisništvo iz Srbije o monstroznostima austro-ugarske vojske.

Međutim, odgovor na evropsku levicu kasnije bila je ekstremna desnica i nacističko-fašističke ideologije koje su pronašle nove načine da koriste medije u ideološke svrhe.¹⁰ Studije novinarstva postale su akademska kategorija tek zbog omasovljenja medija početkom XX veka, tehnološki prodor elektronskih medija je zadržao pažnju akademske zajednice na medijima tokom i posle svetskih ratova, a uzburkani period hipi revolucija šezdesetih i sedamdesetih godina pokrenuo je značajna pitanja utemeljenja objektivnog, faktografskog novinarstva. Na tim osnovama, vrhunac objektivnog novinarstva u praksi odvijao se osamdesetih, a već devedesetih počelo je razmišljanje o mogućnostima vraćanja književnim postupcima, mada ta razmišljanja nisu odmah našla primenu ni u medijima, ni u teoriji. Tek u novom milenijumu probudile su se strukturisane ideje o promeni novinarskih žanrova ka mekšim, narativnim oblicima. Uticaj Petog oktobra u Srbiji, a Jedanaestog septembra u SAD bio je očigledan signal da će se vremena (i žanrovi stvarnosti) menjati, kao što je oduvek bilo posle prelomnih trenutaka istorije.

RAZVOJ TELEVIZIJSKOG PRIPOVEDANJA

„Televizija, koja se pojavila sredinom tridesetih godina dvadesetog veka, veoma brzo postala je najmoćniji i najuticajniji medij modernog doba koji i danas, i pored pojave novih sredstava komunikacija, po svom uticaju, broju korisnika i značaju koji ima na ukupnoj medijskoj sceni, i dalje drži čelnu

¹⁰ Televizijski prenosi su se pokazali presudnim za predsedničke izbore u SAD na kojima je pobedio Dž. F. Kenedi. Pre toga, prva upotreba radija u političko-propagandne svrhe bila je u nacističkoj Nemačkoj (prenošenje Hitlerovih govora posredstvom zvučnika na banderama u svim naseljenim mestima simultano). Istovremeno, ostali su zapamćeni govori britanskog premijera Vinstona Čerčila na radiju između dva svetska rata, tokom kojih je upozoravao na rast nacizma u Nemačkoj. Čerčil se posvetio razvoju javne reči i pisao knjige, od kojih je za „Drugi svetski rat” dobio Nobelovu nagradu 1953.

poziciju”.¹¹ Prvo emitovanje redovnog TV programa desilo se 1936. godine, a na svetu je tada postojalo samo 300 televizora. Danas se broj televizijskih prijemnika broji milijardama, a televizija je zadržala mnoge svoje prednosti: sveprisutna je, utiče na pojedinca, jednostavna je za korišćenje, neposredna je. „Tek je televizija pokazala svu snagu pokretnih slika koja, spojena sa nekom skoro mističnom privlačnošću svetlucavog ekrana, čini da smo danas sa svih strana okruženi ekranima i pokretnim slikama”.¹²

Početni razvoj televizije kao medija bio je usporen zbog Drugog svetskog rata i njegovih posledica. Za početak, poverenje u elektronske medije nije bilo veliko zbog prethodne zanesenosti indoktrinacijom sa radija, ali ostalo je saznanje o spasenjima koja su u ratu omogućile radio veze između saveznika, što je, uz izazov novog u tehnološkom smislu, dalo televiziji prednost i početni zamah. Međutim, televizija „nije dozvoljavala gledaocima da okrenu internacionalnu ručku”¹³ kao radio, tj. hvatanje signala je bilo ograničeno na prostor jedne države, grada, jezičke zajednice i sl. Cena prilagođavanja programa za međunarodnu publiku je i danas prevelika da bi bila isplativa, te televiziju možemo smatrati medijem koji je najsloženije prilagođen lokalnoj publici, na osnovu njenih preferencija o poželjnom izražavanju, stavovima, modi, gestovima itd.

Internet, međutim, dozvoljava „okretanje međunarodne ručke” – čak, čini se, samo nju i koristi. Međunarodno komuniciranje na internetu lakše je jer uglavnom nema pretplate na platforme i kanale, u većini zemalja ne postoji konkretna zakonska regulativa ili cenzura internetskih sadržaja, pa ni ekskluzivitet pristupa stvaranju kao na televiziji, a svaki korisnik sam sebi stvara agendu, „košuljicu” programa u kojima uživa kad sam izabere. Pripovedanje na internetu takođe postoji, a najčešće ga koriste velike međunarodne humanitarne NVO, npr. kada u prilogu o zagađenju mora i okeana plastičnim kesama (u kojem se obraćaju pojedincu, iako deluju globalno) daju priču o životu porodice morskih foka koje doživljavaju nedaće kad se jedan član porodice zaglavi u smeću. Taj pripovedni postupak svodi se na personifikaciju foke u obliku basne da bismo se lakše saživali sa njenim životom, a porodične okolnosti uvek privlače pažnju, čak i kada je reč o životinjskim porodicama. Pripovedanje u video snimcima na internetu isto je kao pripovedanje na televiziji, npr. u dokumentarnim emisijama ili složenim informativnim prilozi. Takođe, utičači (influenseri) na društvenim mrežama brzo su ustanovili da publika radije prati sadržaje u kojima saznaje o ličnosti i životu stvaralaca sadržaja umesto ogoljene i koncizne reklame ili ubeđivanja.

¹¹ Aleksandar Luj Todorović, *Interaktivna televizija*, Clio, Beograd, 2014, str. 25.

¹² Isto, str. 95.

¹³ Asa Brigs i Piter Berk, *Društvena istorija medija*, Clio, Beograd, 2006, str. 225.

Televizijska tehnologija je skupa, ne samo u smislu proizvodnje sadržaja (kamere, studio, oprema, montaža, broj zaposlenih...), već i u vezi sa potrebnim prijemnikom koji su ranije mogla da priušte tek neka domaćinstva. Prvi događaj koji je zabeležen kao masovno praćen posredstvom televizije bilo je krunisanje britanske kraljice Elizabete II 1953 – tačan broj nikada nije utvrđen, ali procenjuje se da je događaj gledalo oko 20.000.000 gledalaca. Jedna od pretpostavki zašto je tako u vezi je sa urođenom sklonošću ka narativnom: pošto je reč o osobi koja preuzima presto jedne svetske sile i vladace u godinama koje slede, bilo je važno upoznati tu osobu izbliza, videti njeno ponašanje tokom spektakla, uvideti način na koji se vlada, oblači, hoda, govori itd. Slična pažnja usmerena je na nedavno krunisanog britanskog kralja Čarlsa Trećeg, s tim što se, ovaj put, već u zvaničnim saopštenjima (a ne tek u medijskoj obradi informacija) nalazilo mnoštvo narativnog materijala – prvenstveno opisi porodičnih odnosa, ali i lične preferencije.

Britanski javni servis BBC prvi na svetu je počeo da emituje program u boji 1967.¹⁴ (i to prvo samo nekoliko prenosa: Vimbldon, Olimpijske igre i Evrovizija), a ne dugo potom (1972) i srpski RTS¹⁵. Šarolikost na televiziji nije ostala vizuelna – sedamdesetih su sadržaji postali otvoreni za mnoge marginalizovane grupe, najviše zbog toga što je televizija zainteresovala revolucionare hipi pokreta (kako da je što bolje upotrebe za svoje ciljeve), a profesori univerziteta su prepoznali da će mediji doneti promene u celo društvo, posredstvom realno postojećih izmena javnog diskursa ili potencijala koje će mediji tek ostvariti. Problem sa politički korektnim sadržajima u tom periodu bila je stereotipnost, prikazivanje očekivanog i pojednostavljenog pogleda na grupu, mada se može reći da su prvi takvi sadržaji bili eksperimenti *in vivo* da bi se danas televizija razvila u medij na kojem su stereotipi poželjno nepostojeći, iako opstaju u prikrivenom i nimalo očiglednom obliku.

„Pojava *pokretnih slika* bila je najveća tehnološka promena, mada je pre toga već došlo do praktične rasprave u vezi sa tvrdnjama da je fotografija umetnička forma, što je najavilo slične debate u vezi sa filmom.”¹⁶ Ako su fotografija i film u međuvremenu dobile status umetnosti i jedna drugu ne isključuju, isti odnos možemo da prepoznamo u odnosu štampe i televizije. Televizija je postala „kraljica medija” zbog sadržinske raznovrsnosti i čulne multimedijalnosti koju omogućuje.

¹⁴ Izvor: <https://www.bbc.com/historyofthebbc/anniversaries/november/colour-television-on-bbc-one>, posećeno 28. juna 2023.

¹⁵ Izvor: <https://www.rts.rs/lat/rts/galerija-rts/galerija-rts/3234345/prvi-koraci-televizije-beograd.html>, posećeno 28. juna 2023.

¹⁶ Asa Brigs i Piter Berk, *Društvena istorija medija*, nav. delo, str. 228.

Kako piše Stuart Prais, televizija je uvela najviše novih formi u poređenju sa oblicima medija kakvi su joj prethodili. Međutim, on prepoznaje da su zbog toga medijski narativi drugačiji – jer su strukturno ograničeni ne samo žanrovskim odlikama formata, već i košuljicom, uređivačkom politikom i programskom shemom cele TV stanice. Dakle, u televizijskim sadržajima je sve prepleteno, čak i van podeljenih emisija, rubrika i očekivanih žanrova. „Trebalo reći da postoje razlike između književnih narativa i televizijskog teksta. Početna očekivanja koja čitalac ima od teksta u slučaju televizije čine fiktivni svet koji se stalno menja, za razliku od sveta koji nam izgleda potpun i kompletan u bilo kom trenutku u toku čina iščitavanja.”¹⁷ Jedino na televiziji možemo da iskusimo sadržaje kao da smo zaista prisutni, svedoci onoga što se dešava na ekranu – i kao da smo neposredni sagovornici, licem u lice sa reporterom ili spikerom koji nam nešto saopštavaju. „Kao fenomen po sebi, u intimi stambenih uslova, televizijski ekran uslovljava krajnju ekonomičnost verbalnih sredstava, neposrednost i uključivanje gledaoca u priču. Ni u bioskopu, ni u pozorištu, niti na radiju, jedan lik ne može da se obrati *oči u oči* gledaocu.”¹⁸ Još jedna dimenzija televizijskog pripovedanja odnosi se na utisak gledaoca koji stiže pred ekranom – gledalac oseća kao da je učesnik događaja sa ekrana, iako samo posmatra prikazano. „Dijaloški odnos nije uvek ravnopravan, u smislu da su spiker i reporter predstavljeni kao da imaju informacije koje gledaoci nemaju, ali žele da imaju jer su važne.”¹⁹

Pošto je vizuelno usmerena, televizija rekreira i predstavlja društvo posredstvom slikovitosti i izgovorene javne reči. „Kao i elektronska usmerena komunikacija, i ona je dramatska. Zajedno uzete, ove osobine joj dozvoljavaju da se trudi da rekreira ton i prizor lica potpuno fokusiranih na važna događanja.”²⁰ Na televiziju, kao medij, prepoznatljiv je uticaj širih društvenih vrednosti, a Lorimer smatra da i promenljive vrednosti, posebno one institucionalizovane poput zakona, oblikuju prirodu savremenih medija, pogotovu televizije.

Iako se u teoriji novinarskih žanrova i mediologiji uvek spomene da su se medijski žanrovi izdvojili iz književnih, tehnike profesionalnog pristupa zavise od željenog konačnog sadržaja – priprema za novinarski rad nije ista za informativnu vest ili narativnu beletristiku. „Medijski sistemi moraju da balansiraju u odnosu na čitav niz koordinata i vode računa o raznolikosti mnogih uključenih strana. Te strane obuhvataju državu, političare, narod,

¹⁷ Stuart Prais, *Izučavanje medija*, Clio, Beograd, 2011, str. 528.

¹⁸ Miodrag Ilić, *Rađanje televizijske profesije*, Clio, Beograd, 2006, str. 94.

¹⁹ Helen Fulton et al., *Narrative and Media*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, p. 148.

²⁰ Rolend Lorimer, *Masovne komunikacije*, Clio, Beograd, 1998, str. 26.

vlasnike, medijske profesionalce i tehnologiju.”²¹ Zadovoljavajući mnoštvo interesnih grupa, koje bez izuzetka imaju uticaj na medije i čije razočaranje ne bi ostalo neprimetno, mediji pokazuju tendenciju da im se povinuju i, na račun sopstvenih originalnih struktura sadržaja (informativnih žanrova), pokazu mekšu stranu. U Srbiji je to posebno primetno, zbog specifičnosti društvenih i ekonomsko-političkih okolnosti prošlosti i sadašnjosti našeg društva. „Sveobuhvatna tranzicija dovodi do vrtoglavog zaokreta unutar medija, ali i same profesije. S jedne strane, novinari streme da steknu poverenje demokratske javnosti, a, s druge, da raskinu sa recidivima prošlosti.”²² Novinarsko obećanje istinitog izveštavanja nadograđuje se narativnim dimenzijama razumevanja sveta.

PRIPOVEDNI KONTEKST U NOVINARSTVU

Pripovedno novinarstvo iziskuje više prikazane ljudskosti sagovornika, što se postiže dugotrajnim posmatranjem radnje ili učesnika, češćim razgovorima, javljanjem sa lica mesta, emocionalnom angažovanošću autora. Pojam „poniranja” definisan je kao vreme provedeno na istraživačkom poslu.²³ Poniranje bi trebalo da eliminiše brzinu, što je u doba digitalnih medijskih platformi neizvodljivo. Jedini način da se održi narativnost u žanrovima koji zahtevaju hitnost (a to su informativni žanrovi) jeste stilska preciznost i akcentovanje lepote iskaza umesto tačnosti, kvaliteta i dubine medijskih analiza. Nova pravila savremenog izveštavanja poništavaju početni entuzijazam produbljanja analize društvenih pojava složenim pripovednim postupcima: za njih nema vremena, pribegava se skraćivanju i „popunjavanju belina” stereotipnom fikcijom.

Razlika između književnih i novinarskih žanrova je očigledna i laiku, ali suština razlikovanja zasniva se na istim žanrovskim principima. Nortrop Fraj²⁴ delio je žanrove na osnovu „načina predstavljanja” – prepoznavao je dve dimenzije prema kojima se sadržaji strukturisu, nezavisno od teme, a pod uticajem autorove perspektive (dakle, ne svesne namere, već stanovišta koje je autorova datost koliko i talenat). „Autorov pogled može biti usmeren ka spolja ili unutra – ekstrovertan ili introvertan – i proizvodi zapis o svetu ili viziju stvarnosti transformisanu imaginacijom. Tema takođe može biti shva-

²¹ Rolend Lorimer, *Masovne komunikacije*, Clio, Beograd, 1998, str. 1.

²² Ana Milojević i Aleksandra Ugrinić, *Sloboda novinarstva u Srbiji pod pritiskom politike i novca*, CM, god. 6, br. 20, 2011, str. 44.

²³ Neda Todorović, *Literarni žurnalizam*, nav. delo, str. 30–31.

²⁴ Northrop Frye, *The secular scripture*, Harvard University Press, Cambridge, 1976.

ćena u ličnim ili intelektualnim terminima”²⁵. Iako je ova podela data prema prozi, istu skalu možemo primeniti na medijske sadržaje kao svojevrsne prozne iskaze u javnom diskursu. Novinar bira da li će primeniti „tvrde” ili „meke” metode (biranje ozbiljnih ili zabavnih tema), a sagovornicima pristupa pripovedno ili faktografski (lično ili intelektualno).

„Narativ je mod reprezentacije: realizam i postmodernizam su različiti glasovi unutar nje. Iako važi za postmoderno kulturno stanje, mediji ne stvaraju mnogo postmodernih narativa. (...) Uloga medija je da stvori subjekte konzumerizma. Kontinuirano se reprodukujemo kao pojedinačni koherentni subjekti korišćenjem medijskih tekstova, a taj položaj se najlakše ojačava narativom u realističkoj estetici.”²⁶ Od novinara se očekuje da u kontekstu postmodernog društva obezbedi lakše razumevanje okolnosti stvarnosti, posle čega će publika moći da ravnopravno učestvuje na tržištu kao *subjekt*, a ne povodljiva masa.

RAZLIKE PRIPOVEDNOG I FAKTOGRAFSKOG STILA

Čini se da novinarski žanrovi zavise isključivo od svoje strukture i njenih elemenata, ali u njima je važna upotreba posebnih jezičkih obrazaca i stila izražavanja. Glavna razlika tzv. mekih i tvrdih (reportažnih i faktografskih) žanrova jeste u jezičkim postupcima koji su svojstveni jednoj ili drugoj vrsti strukture teksta. Npr. reportažni stil podrazumeva više epiteta, koji nisu dozvoljeni u faktografiji jer su epiteti nosioci vrednosnih značenja. Čini se da svako osećanje prikazano u „mekim” novinarskim formama ima „svoju” stilsku figuru. To se ne može reći za faktografiju, koju prepoznajemo po uniformnosti iskaza, hladnom nepristrasnom tonu i konciznosti i tačnosti stila.

Stilske razlike pripovedanja i faktografije nisu samo pokazatelj različitog žanrovskog porekla novinarske profesije na jednom ili drugom polu, već one postoje da bi razumevanje teksta bilo lakše u kontekstu tema. „Jezik je sistem koji se nalazi u stanju permanentne reorganizacije kako bi se obezbedilo da opterećenje u svim njegovim delovima bude u okvirima koje dozvoljavaju kapaciteti obrade.”²⁷ Publika kojoj se obraćaju novinari jeste heterogena prema svim činiocima (obrazovnim, uzrasnim, klasnim itd.), pa je važno prilagoditi jezik kojim se novinari obraćaju tako da bez napora bilo koji član publike razume smisao teksta – u skladu sa temom.

Što je više informacija u tekstu to je veća neizvesnost za razumevanje – a zbog toga i za akciju koja se očekuje od publike. Iako se neprestano menja,

²⁵ Volas Martin, *Novije teorije pripovedanja*, Službeni glasnik, Beograd, 2016, str. 29.

²⁶ Helen Fulton et al., *Narrative and Media*, op. cit., p. 306.

²⁷ Aleksandar Kostić et al., *Jezik i opažanje*, Dosije, Beograd, 2004, str. 46.

jezik je stabilan sistem zbog *kognitivnih ograničenja*²⁸ – potrebe za komunikacijom (socijalnih činilaca) i karakteristika date kulture. Na osnovu jezičkih razlika između žanrova Rončakova je ustanovila četiri dimenzije po kojima možemo razlikovati žanrove. Sve četiri dimenzije podrazumevaju dva pola:

1. Šablonizovanost teksta vs. slobodna forma;
2. Objektivnost vs. subjektivnost;
3. Monologičnost vs. dijalogičnost teksta;
4. Zvaničnost u izražavanju vs. kolokvijalni izrazi.²⁹

Na osnovu navedene podele, možemo zaključiti da Rončakova ne smatra da je novinarske žanrove više moguće podeliti u samo dve skale, već podrazumeva da će četiri dimenzije preplitanjem dva pola stvarati novi stil hibridnih žanrova u medijskoj stvarnosti.

RIZIK SENZACIONALIZMA I TABLOIDIZACIJA U STILU NOVINARSKIH ŽANROVA

Medijske studije su dugo nastojale da definišu posebnost novinarskog izražavanja i konsenzus je da je novinarski način komuniciranja objektivn, nepristrasan – faktografski. Međutim, pojavom starih pripovednih postupaka u medijima desile su se promene žanrovskih struktura, a time i mogućnost za slikovitije izražavanje. Iako ne znači svaka slikovitost odstupanje od istinitosti i objektivnosti, tradicionalni teoretičari uglavnom uviđaju pripovedni jezik kao tabloidni, senzacionalni i neadekvatan za pravo informisanje. A ono što je tabloidno, smatra se u akademskim krugovima, nije novinarski³⁰, iako kod publike „tekstovi pisani živopisno, čitljivo i senzacionalno dobijaju primat nad standardnim informacijama”.³¹

Međutim, „danas je izuzetno teško govoriti o idealnim tipovima ova dva dominirajuća modela novinarstva”, pošto većina novinarskih žanrova nema striktnu formu već je reč o medijskim hibridima i infotejmentu.³² Mešanjem jezičkih tehnika izražavanja u novinarstvu ne menja se suština informisanja,

²⁸ Aleksandar Kostić et al., *Jezič i opažanje*, Dosije, Beograd, 2004, str. 50.

²⁹ Terézia Rončáková, *Žurnalisticke žánre*, Martinus, Žilina, 2011, str. 69.

³⁰ John Langer, *Tabloid television: popular journalism and the 'other news'*, Routledge, London, 2006, p. 8.

³¹ Mihailo Bjelica i Zoran Jevtović, *Istorija novinarstva*, Megatrend Univerzitet, Beograd, 2006.

³² Neda Todorović, *Tabloidni žurnalizam, CM Komunikacija i mediji*, 1(1), Beograd, 2006, str. 19.

niti njihova žanrovska struktura; infotejment nije žanr već zajedničko svojstvo tzv. mekih tehnika u novinarstvu, posebno uočljivih kada je reč o ozbiljnim temama, poput političkih i društvenih tema. Infotejment se definiše kao jezički spoj informacije i zabave, a to znači da vesti postaju zabavnije i da zabava prodire u političke teme.³³ Jezik medija koji obiluje slikovitim izražavanjem, metaforama i epitetima može da umekša temu, ali su tek dobra priprema novinara, izbor sagovornika i strukturalna mesta u tekstu ono na osnovu čega se pravi razlika između ozbiljnog i tabloidnog novinarstva. Jedno od strukturalnih mesta novinarskog teksta jeste naslovni blok, koji je u tabloidima maksimalno skraćen i pojednostavljen³⁴, praćen velikim fotografijama i slovima u boji, dok ozbiljni mediji nastoje da i u kratkoj formi naslova daju što više uravnoteženih informacija. Ono što je u štampi naslov u elektronskim medijima je najava i mogu se primetiti iste pravilnosti u razlikama kad je reč o dužini, skretanju s teme i izboru najvažnijih uglova sagledavanja teme.

Pojedini teoretičari smatraju da tabloidi „umesto objektivnih činjenica i fakata konzumentima nude atraktivne informacije začinjene senzacionalističkim naslovima, grafičkom opremom i narativnim pisanjem”.³⁵ Međutim, npr. žargon (koji je redovan u tabloidima³⁶) nije narativan, ali jeste tabloidan. Mešanje pojmova pripovednosti i tabloidnosti je uobičajeno u medijskoj teoriji, pogotovu kada se traže razlozi za deficit pažnje publike. Tzv. meke vesti su jedini izvor informisanja pojedinim delovima društva, te tako složena vest za publiku može biti efikasnija u odnosu na detaljno i dubinsko izveštavanje koje zastupnici elitističkog novinarstva traže.³⁷ Barnet otuda zaključuje da se dužina i jezik teksta, koji se često negativno određuju kao zaokret ka tabloidizaciji, mogu interpretirati kao davanje živosti stila teškim konceptima u tekstovima namenjenim onima koji nemaju sposobnost da ih tumače ili nisu

³³ Mark Boukes, *Infotainment*, T. P. Vos, F. Hanusch, D. Dimitrakopoulou, M. Geertsema-Sligh & A. Sehl (eds.), *International Encyclopedia of Journalism Studies; Forms of Journalism*. Hoboken (NJ): Wiley-Blackwell, 2019, 1.

³⁴ Rodrigo Uribe & Barrie Gunter, *Research note: The tabloidization of British tabloids*, *European Journal of Communication*, 19(3), 2004, p. 388.

³⁵ Tatjana Vulić i Marta Mitrović, *Tabloidizacija štampe u Srbiji kao posledica globalizacije, Međunarodni tematski zbornik sa skupa: Globalizacija i lokalizacija*. Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, Kosovska Mitrovica; Srpsko sociološko društvo i Institut za političke studije, Beograd, 2017, str. 165.

³⁶ Vladimir Barović, *Istorija tabloida u srpskoj žurnalistici i ličnost Krste Cicvarića, Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene*, Zbornik radova, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Novi Sad, 2012, str. 112.

³⁷ An Nguyen, “The effect of soft news on public attachment to the news: Is ‘infotainment’ good for democracy?”, *Journalism studies*, 13(5–6), 2012, pp. 706–717.

skloni čitanju dugih članaka o složenim temama.³⁸ Međutim, u neustaljene ili malo uvežbane načine izražavanja lako je usaditi manipulativnost, čak i kada namjera novinara nije da u takvim procesima učestvuju. „U javnom diskursu Srbije dešava se da i politički činioци priželjkuju da se umešaju u pripovedanje jer u stanju društvene zbunjenosti nije dobro biti isključen iz dominantnih načina sporazumevanja u zajednici, tj. nemati moć nad medijima.”³⁹ Opasnost od medija koji ne vrše svoju funkciju ostvarivanja najboljeg interesa javnosti povećava se što su novinarski tekstovi zanimljiviji publici, a narativnost, kao osnovno svojstvo živosti novinarskog stila, daje potencijalnoj manipulaciji i notu mitologizacije.

ZAKLJUČAK

U ovom radu bilo je reči o nastanku i razvoju stila novinarskih žanrova, čime je dat kraći istorijski pregled razvoja medijskog jezika, kreativnosti i stvaralaštva. Imajući u vidu da se novinarski žanrovi zvanično i dalje dele na faktografske i beletrističke, a dokumentarni sadrže vrednosti oba žanrovska pravca, treba napomenuti da se žanrovske tendencije u medijima danas menjaju pomoću više faktora.

Osim početnih žanrovskih granica na koje nailaze novinari autori kad počnu svoju stvaralačku karijeru, postoji i mnoštvo drugih ograničenja. Skupa tehnologija za TV novinarstvo, cena štampanja, mali pristup radio prijemnicima – a pogotovu komercijalna uslovljenost i podređenost oglašivačima – čine medijski jezički prostor posebno suženim. Međutim, internet je „okrenuo međunarodnu ručku” i poveo nas u svet veštačke inteligencije i trodimenzionalnog digitalnog sveta metaverzuma. U takvim okolnostima, društveni potresi i velike teme za medije dospevaju u sve te sfere komunikacije savremenog čoveka i žanrovska linija između faktografije i beletristike se zamagljuje. Povratak književnim, narativnim metodama desio se početkom ovog veka kao odgovor na sve veću manipulativnost lažnim vestima i spinovanjem, dok se od novinara i dalje očekuje da radi u interesu javnosti. Od novinara se očekuje da u kontekstu postmodernog društva obezbedi lakše razumevanje okolnosti stvarnosti, posle čega će publika moći da ravnopravno učestvuje na tržištu kao *subjekt*, a ne povodljiva masa. Shodno tome, današnje novinarske žanrove više nije moguće podeliti u samo dve skale, već se podra-

³⁸ Steven Barnett, *Dumbing down or reaching out: is it tabloidisation wot done it?*, *The Political Quarterly*, Wiley, Westminster, 1998, 69(B), p. 78.

³⁹ Lidija Mirkov, *Pripovedanje u novinarstvu kao žanrovski postupak*, CM: Communication and Media, FPN, god. 16, br. 45, Beograd, 2019, str. 147.

zumeva da postoje tačke oslonca i nekoliko linija po kojima će se preplitanjem stvarati novi stil hibridnih žanrova u medijskoj stvarnosti.

Iako narativnost ne znači odstupanje od istinitosti i objektivnosti, tradicionalni teoretičari uglavnom uviđaju pripovedni jezik kao tabloidni, senzacionalni i neadekvatan za pravo informisanje. U tome ima istine, ali svaka polovična istina nije potpuna činjenica. Podložnost publike da bude manipulirana pripovednim tehnikama nema veze sa lošim novinarima već sa arhetipskom uslovljenošću čovečanstva. Najbolji govornici u istoriji ostali su upamćeni po svojim slikovitim pričama i identitetskim iskazima. Dakle, samo nadareni pisci i jezički umetnici među novinarima dopreće do javnosti pripovednim žanrovima, a tabloidi će ostati tabloidi čak i sa najumešnije primenjenim narativima. Doduše, opasnost od medija koji ne vrše svoju funkciju ostvarivanja najboljeg interesa javnosti povećava se što su novinarski tekstovi zanimljiviji publici, a narativnost može da omogući potencijalnoj manipulaciji i notu mitologizacije.

Klikovitost kratkih, ali životnih priča na društvenim mrežama i portalima ukazuje nam na novo moguće polje za istraživanje pripovednih medijskih postupaka. Uspon veštačke inteligencije u stvaralačkim profesijama otkriće nam da li je moguće da kompjutersko stvaralaštvo algoritamski i matematički predvidi šta će se publici sviđati da čita, sluša i gleda. Zasad ne izgleda da je kompjuterski mozak sposoban da pronikne u sopstvo čovečanstva nimalo više nego sam čovek; ali nekada u budućnosti, ako se to desi, saznaćemo tačnu matricu pripovedne prirode čoveka koja mnogim naukama (poput retorike, filozofije, čak i teologije) izmiče od kada se čovek opredelio da istražuje svoje komunikativne naravi u javnom prostoru.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Aleksandar Kostić et al., *Jezik i opažanje*, Dosije, Beograd, 2004.
- [2] Aleksandar Luj Todorović, *Interaktivna televizija*, Clio, Beograd, 2014.
- [3] An Nguyen, "The effect of soft news on public attachment to the news: Is 'infotainment' good for democracy?", *Journalism studies*, 13(5–6), 2012, 706–717.
- [4] Ana Milojević i Aleksandra Ugrinić, *Sloboda novinarstva u Srbiji pod pritiskom politike i novca*, CM: Communication and Media, FPN, Beograd, god. 6, br. 20, 2011, str. 41–49.
- [5] Aristotel, *O pesničkoj umetnosti*, Kultura, Beograd, 1955.
- [6] Asa Brigs i Piter Berk, *Društvena istorija medija*, Clio, Beograd, 2006.
- [7] David Nolan, "Tabloidisation revisited: the regeneration of journalism in conditions of 'advanced liberalism'", *Communication, Politics & Culture*, 41(2), 2008, 100–118.

- [8] Helen Fulton et al., *Narrative and Media*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- [9] John Langer, *Tabloid television: popular journalism and the 'other news'*, Routledge, London, 2006.
- [10] Lidija Mirkov, *Pripovedanje u novinarstvu kao žanrovski postupak*, CM: Communication and Media, FPN, god. 16, br. 45, Beograd, 2019.
- [11] Marie-Laure Ryan & Jan-Noel Thon, *Storyworlds across media: Toward a Media Conscious Narratology*, University of Nebraska Press, Lincoln and London, 2014.
- [12] Mark Boukes, "Infotainment", T. P. Vos, F. Hanusch, D. Dimitrakopoulou, M. Geertsema-Sligh & A. Sehl (eds.), *International Encyclopedia of Journalism Studies; Forms of Journalism*. Hoboken (NJ): Wiley-Blackwell, 2019.
- [13] Marko Fabije Kvintilijan, *Obrazovanje govornika*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1967.
- [14] Matti Hyvärinen, "Analyzing Narratives and Story-Telling", *SAGE handbook of Social research Methods*, Alasuutari, Bickman & Brannen (eds.), SAGE, London, 2008.
- [15] Mihailo Bjelica i Zoran Jevtović, *Istorija novinarstva*, Megatrend Univerzitet, Beograd, 2006.
- [16] Miodrag Ilić, *Rađanje televizijske profesije*, Clio, Beograd, 2006.
- [17] Neda Todorović, „Literarni žurnalizam”, *Časopis Kultura* 132, 2011, str. 24–38.
- [18] Neda Todorović, „Tabloidni žurnalizam”, *CM* 1, br. 1, god. I, 2006, 19–31.
- [19] Neda Todorović, „Tabloidni žurnalizam”, *CM Komunikacija i mediji*, 1(1), Beograd, 2006, 19–31.
- [20] Northrop Frye, *The secular scripture*, Harvard University Press, Cambridge, 1976.
- [21] Rodrigo Uribe & Barrie Gunter, "Research note: The tabloidization of British tabloids", *European Journal of Communication*, 19(3), 2004, 387–402.
- [22] Rolend Lorimer, *Masovne komunikacije*, Clio, Beograd, 1998.
- [23] Shelley McLachlan & Peter Golding, "Tabloidization in the British press: A quantitative investigation into changes in British Newspapers from 1952 to 1997", *Tabloid tales: Global debates over media standards*, 2000, 75–90.
- [24] Sanja Domazet, *Kreativnost: nova novinarska pismenost*, Čigoja štampa, Beograd, 2019.
- [25] Steven Barnett, "Dumbing down or reaching out: is it tabloidisation wot done it?", *The Political Quarterly*, Wiley, Westminster, 1998, 69(B), 75–90.
- [26] Stjuart Prajs, *Izučavanje medija*, Clio, Beograd, 2011.
- [27] Tatjana Vulić i Marta Mitrović, „Tabloidizacija štampe u Srbiji kao posledica globalizacije”, *Međunarodni tematski zbornik sa skupa: Globalizacija i glocalizacija*. Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini, Kosovska Mitrovica; Srpsko sociološko društvo i Institut za političke studije, Beograd, 2017, 162–177.
- [28] Terézia Rončáková, *Žurnalistické žánre*, Martinus, Žilina, 2011.

- [29] Vladimir Barović, „Istorija tabloida u srpskoj žurnalistici i ličnost Krste Cicvarića”, *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene*, Zbornik radova, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Novi Sad, 2012, 113–121.
- [30] Volas Martin, *Novije teorije pripovedanja*, Službeni glasnik, Beograd, 2016.
- [31] Zoran Jevtović et al., *Žanrovi u savremenom novinarstvu*, Jasen, Beograd, 2014.
- [32] <https://www.bbc.com/historyofthebbc/anniversaries/november/colour-television-on-bbc-one>, posećeno: 28. juna 2023.
- [33] <https://www.rts.rs/lat/rts/galerija-rts/galerija-rts/3234345/prvi-koraci-televizije-beograd.html>, posećeno: 28. juna 2023.

Lidija Mirkov

STYLE OF JOURNALISTIC GENRES –
DEVELOPMENT OF MEDIA LANGUAGE FROM
LITERATURE TO TABLOID STORYTELLING

Abstract

This paper will discuss the emergence and development of the style of journalistic genres, as well as their historical development and significance. This is especially important for understanding the current tendencies in the expression of journalists, because the roots of journalistic genres rest on literary procedures, from which informative, objective – factual genres in journalism separated (over time). If today in media genres we recognize a return to literary, narrative methods, this should be analyzed in the context of the reverse discursive procedure and broader social changes that are reflected in the changes in the structure of media genres.

Keywords:

media, stylistics, genres, genology, journalism, media studies.

Sanja Domazet*

Fakultet političkih nauka

Stefan Surlić**

Fakultet političkih nauka

Maja Vukadinović***

Fakultet savremenih umetnosti

Personalizacija politike u rusko-ukrajinskom ratu: polarizovani narativi u medijima

Apstrakt

U radu se analizira fenomen personalizacija politike u kontekstu rusko-ukrajinskog rata. Autori opisuju na koji način selebritizacija političkih lidera u ratnim okolnostima ima za cilj društvenu mobilizaciju, a potom i polarizaciju. Personalizovani pristup u prikazu rata oslonio se na već ranije ustanovljene forme selebritizacije političkih lidera, a kroz uporedan pregled predstavljanja Putina i Zelenskog analiziran je instrumentalizovani medijski prostor na globalnom, ali i nacionalnom nivou. Idealizovani ili demonizovani prikazi dva lidera svedoče medijsku instrumentalizaciju koja napušta okvire objektivnog izveštavanja i ovaploćuje se u neprekidnoj konzumeraciji informacija i dezinformacija u vezi sa ratnim dešavanjima.

Ključne reči:

mediji, selebritizacija, medijski spektakl, politički lideri, Rusija, Ukrajina, rat

* sanja.domazet@fpn.bg.ac.rs

** stefan.surlic@fpn.bg.ac.rs

*** majavukadinovic@gmail.com

UVOD

Savremena medijska kultura može se okarakterisati kao kultura zabave i spektakla. Tokom protekle tri decenije globalni mediji su razvili poslovne modele, a brojne redakcije uspostavile standarde koji počivaju na komercijalizaciji, tabloidizaciji i predominaciji „mekih vesti” u odnosu na informativne sadržaje i teme od javnog interesa. Mada su se navedene promene najviše odrazile na medijsku sferu, one se mogu tumačiti kao deo širih procesa sa kojima su se suočila društva uronjena u konzumerizam i potrošnju. Zamenjivanje važnih vesti onim beznačajnim i senzacionalizmom imalo je brojne društvene posledice, a pre svega je doprinelo odvratanju javnosti od angažovanog i aktivnog građanstva, odnosno aktivnog učešća u političkom životu. Usmerenje podjednako tradicionalnih i novih medija ka tržištu prouzrokovalo je i sve očigledniji upliv zabavnog narativa u medijski tretman politike i političkih lidera. Paralelno sa ovim procesima, a kao posledica širih medijskih i društvenih promena, etabliran je novi pristup političkim liderima koji se ogleda u personalizaciji politike.

Evolutivni put personalizacije politike doveo je do tačke u kojoj se, pored uobičajenih liderskih izbornih kampanja, globalni događaji, pojave i procesi opisuju kroz vezivanje za određene ličnosti, najčešće političke aktere. Simbioza personalizacije i selebritizacije nije zaobišla ni rusko-ukrajinski sukob, a medijske predstave Putina i Zelenskog najbolje oslikavaju instrumentalizovani medijski prostor na globalnom, ali i nacionalnom nivou. Medijska mobilizacija oslonila se na već utvrđene forme selebritizacije političkih lidera, u kojima vodeće figure postaju glavni, a ponekad i jedini objekti interesovanja u političkoj sferi. Holivudizacija političkih lidera u kome se nastoji izgraditi slika apsolutno dobrog i apsolutno zlog aktera predstavlja medijsku instrumentalizaciju koja napušta okvire objektivnog izveštavanja i oslanja se na propagandistički pristup koji za krajnji cilj ima navijačku reakciju publike.

U narednim redovima se opisuje na koji način selebritizacija političkih lidera u ratnim okolnostima ima za cilj društvenu mobilizaciju, a ne objektivno izveštavanje. Međutim, u ovom slučaju mobilizacija ne podrazumeva poželjnu angažovanost pojedinaca i celokupne javnosti već navijački ambijent u kome se klasična selebritizacija ovaploćuje u neprekidnoj konzumeraciji informacija i dezinformacija u vezi sa ratnim dešavanjima, najčešće baziranih na idealizovanim ili demonizovanim prikazima dva lidera – Vladimira Putina i Volodimira Zelenskog.

Stoga ovaj rad daje kratak pregled transformacije medijske sfere sa sve većim uticajem „slavnih” i „spektakla”. Potom, kontekstualna analiza pruža komparativni prikaz medijskih predstava dva lidera na međunarodnom i nacionalnom nivou.

PERSONALIZACIJA POLITIKE U DOBU MEDIJSKOG SPEKTAKLA

Transformacije u medijskoj sferi koincidirale su sa sve izraženijim globalnim uticajem *kulture slavnih*, koja je neodvojiva od opšte komercijalizacije i orijentacije zapadnih društava ka zabavi u svim aspektima potrošačke kulture liberalnog kapitalizma. Prema vodećim teoretičarima iz oblasti studija slavnih (Rodžek, Borstin, Tarner), sa eksplozijom masovnih medija na prelazu u 21. vek i kasnijim razvojem medijskih korporacija, slavne ličnosti su pretvorene u ključne markere kapitalističke ideologije koja promoviše individualnost i potrošnju u odnosu na političko delovanje. Fokus medija na slavne ličnosti i spektakl može se ispitati iz brojnih uglova jer je prisutan u svim aspektima savremene kulture, ali ova praksa je najočiglednija, a promene najuočljivije u oblasti politike.

Odnos politike i slave u eri medijskog spektakla može se posmatrati iz vizure brisanja granica između sfera politike i zabave i hibridnih identiteta političara i zvezda. Sa sve prisutnijom tabloidizacijom novinarstva, granice između informacija i zabave postale su zamagljene, a politika se često doživljava kao oblik zabave i spektakla. Mediji prate političare u kampanjama na sličan način kao što izveštavaju o slavnima, dok tabloidi izveštavaju o privatnom životu političara. Takođe, identiteti političara i slavnih ličnosti se spajaju. S jedne strane, u potrošačkom društvu slavne ličnosti preuzimaju nove uloge i ostvaruju političke karijere (Ronald Regan, Arnold Švarceneger, Donald Tramp) ili postaju aktivisti i promoteri društveno važnih tema (Džordž Kluni, Bono Voks, Anđelina Džoli).¹ Drugo, u cilju približavanja građanima-biračima, političari kojima je bliska populistička agenda svoj narativ grade po ugledu na medijske ličnosti. Političari često preuzimaju uloge zvezda i pojavljuju se u televizijskim emisijama u ulogama pevača, plesača i zabavljača. Politička ličnost se konstruiše i proizvodi najpre u zabavnim televizijskim sadržajima koji „angažuju publiku na emotivnom nivou”, zbog čega je efekat ovakvih pojavljivanja i najdelotvorniji.²

Televizijske programe možemo posmatrati kao arene u kojima je politika personalizovana jer u performativnom smislu političar stalno stvara poželjnu priču za glasače, pri čemu je za uspeh glavnog junaka važno da se predstavi kao ličnost koja je masovno privlačna.³ Zato se može izvesti zaključak da je od svih medija upravo televizija najviše doprinela selebritizaciji politike. Moć

¹ Maja Vukadinović, *Zvezde supermarket kulture*, Clio, Beograd, 2013, str. 110.

² Magnus Danielson and Torbjorn Rolandsson, “Politicians as entertainers – a political performance of the personal”, *Journal and Media & Cultural Studies*, Vol. 34, No. 5, 2020, p. 5.

³ Ibid.

i sveprisutnost televizije presudno utiču na uspostavljanje pravila da zabavi treba da se podrede sve važne oblasti društvenog života: politika, vesti, religija, obrazovanje i ekonomija.⁴ Osim usmerenja ka zabavi, vizuelna priroda televizije omogućava da se u prvi plan postavljaju sporedni atributi političara, kao što su fizički izgled, način odevanja i privlačnost.

Dodatan podsticaj selebritizaciji politike donela je popularnost društvenih mreža, koja je, pored veće vizualizacije preko facebook-a, twitter-a, instagrama, tiktok-a itd., dovela i do nekontrolisanog širenja dezinformacija. Iako se društvene mreže posmatraju kao važan instrument u borbi protiv autoritarnih režima, jer građanima predstavlja izvor i platformu za deljenje informacija, one ujedno mogu biti i sredstvo državne kontrole, ali i namernog plasiranja „lažnih vesti” od vrlo diverzifikovanih aktera.

Različiti uzroci doprinose da dezinformacije postanu „uslovno nov – način komunikacije (na novoj inkluzivnoj platformi), uz potpuno odsustvo javne debate u polarizovanom društvu i polarizovanoj slici sveta, praćeno krizom poverenja u medije”.⁵ Šireći se nemerljivom brzinom „lažne vesti” u vanrednim okolnostima, globalnim krizama i velikim sukobima postaju instrument obračuna, gde je istinitost potcenjena vrednost, a personalizacija politike dovedena do spektakla.

Medijska prezentacija političara u skladu je sa tendencijom ka personalizaciji politike koju Balmas i Šefer (Balmas and Shaefer) definišu kao proces u kome političari postaju glavne tačke interesovanja političke arene, čime se umanjuje značaj tradicionalnih demokratskih „političkih grupacija” – partija, parlamenata i drugih političkih tela, dok građani postaju više zainteresovani za osobine i lične atribute pojedinih političara nego za stranačka i politička pitanja.⁶

Pomenuti komplementarni procesi, selebritizacija i personalizacija politike, doveli su do toga da se danas medijski profili političara konstruišu kao da se radi o zvezdama šou biznisa. Pojedini političari se u javnoj svesti tretiraju kao slavne ličnosti i od njih se očekuje da se tako i ponašaju. Mediji i građani smatraju uobičajenim da političari budu vešti u medijskim nastupima koji podrazumevaju sažimanje ključnih poruka u trideset sekundi, da se fotografišu

⁴ Nil Postman, *Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of Show Business*, Methuen, London, 1987.

⁵ Jelena Surčulija Milojević i Milica Kulić, „'Lažne vesti' ili dezinformacije: (samo) regulatorni okvir i izazovi u praksi”, *Srpska politička misao*, Vol. 67, br. 27, str. 187.

⁶ Meital Balmas and Tamir Shefer, “Personalization of Politics”, *The International Encyclopedia of Political Communication*, 2016. Available from <https://doi.org/10.1002/978118541555.wbiepc021>, (Accessed January 22, 2023), pp. 1–9.

u zanimljivim ambijentima i kreiraju medijske događaje.⁷ Brojni političari tako ulaze u simbiozu sa medijima i zajedno sa svojim savetnicima nastoje da se predstave onako kako mediji zahtevaju jer time povećavaju prilike za medijsko prisustvo i potencijalno umanjuju interesovanje novinara za detaljnije preispitivanje njihovih redovnih aktivnosti.

Politika u velikoj meri preuzima i karakteristike holivudskih filmova, naročito kada se radi o predstavljanju političkih lidera ili predsednika država. Možemo se složiti sa teoretičarem medija Douglasom Kellnerom (Douglas Kellner) kada kaže da se u dobu politike spektakla predsednici predstavljaju javnosti na filmski način, a medijski spektakl se koristi za prodaju politike, ličnosti i imidža predsednika širokoj i raznolikoj javnosti.⁸ Međutim, treba imati u vidu da odnos između politike i zabave ili politike i šou biznisa nije jednosmeran. Primera radi, svedoci smo upliva političkog diskursa u popularnu kulturu, selebritizacija politike je značajno promenila političke vesti, a veruje se i da ovaj trend ima potencijal da mlade birače izvuče iz političke apatije.⁹

U novim medijskim i društvenim okolnostima, privatni život i imidž političara dobijaju sve veći značaj. Povezanost imidža i pozorišne predstave može se dovesti u vezu sa nastupima političara. Sociolog Erving Goffman (Erving Goffman) smatra da, kada se pojedinci kreću kroz različite društvene kontekste, oni prikazuju idealizovanu verziju sebe prilagođenu publici umesto da se ponašaju u skladu sa svojim autentičnim „ja”, pri čemu naglašavaju pojedine karakteristike dok prikrivaju druge.¹⁰ Oni se rukovode uverenjem da publika zahteva i očekuje odgovarajući nastup. Ovaj proces kontinuiranog performansa omogućava izvođaču da prilagodi svoje ponašanje kako bi stvorio povoljan utisak među određenom grupom posmatrača, što je Goffman nazvao „upravljanjem utiskom”.¹¹ Relevantnost Goffmanove pozorišne metafore u oblasti političkih komunikacija je jasna jer se značaj performansa intenzivira u slučaju pojedinca koji želi da zadobije masovnu popularnost i podršku građana. Ova dinamika je očigledna tokom političkih kampanja, ali i

⁷ Kathie Muir, “Media Darlings and Falling Stars: Celebrity and the Reporting of Political Leaders”, *Westminster Papers in Communication and Culture*, Vol. 2, No. 2, pp. 54–71.

⁸ Douglas Kellner, “Presidential Politics: The movie”, *The American Behavioral Scientist*, Vol. 46, No. 4, p. 467.

⁹ Liesbet Van Zoonen, “The personal, the political and the popular: A woman’s guide to celebrity politics”, *European Journal of Cultural Studies*, Vol. 9, No. 3, pp. 287–301.

¹⁰ Erving Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life*, Anchor Books, 1959, p. 57.

¹¹ Ibidem, p. 57.

drugih medijskih nastupa političara koji su osmišljeni u skladu sa principima i tehnikama političkog marketinga i odnosa s javnošću.

POLARIZACIJA KROZ MEDIJSKE NARATIVE: PREDSTAVE VLADIMIRA PUTINA I VOLODIMIRA ZELENSKOG

Metodologija istraživanja podrazumeva analizu sadržaja. Sprovedeno istraživanje obuhvata strane i domaće štampane i onlajn medije koji redovno izveštavaju o rusko-ukrajinskom sukobu. Poseban segment analize predstavlja izveštavanje tabloida. Za analizu su odabrani tekstovi u kojima su centralne figure izveštavanja politički lideri Putin i Zelenski.

S obzirom na to da od 24. februara 2022. godine traje rusko-ukrajinski sukob uz prominentno medijsko prisustvo političkih lidera dveju zemalja, Vladimira Putina i Volodimira Zelenskog, fokus analize je na to kako su ove dve političke figure medijski i komunikacijski predstavljene. Od početka ruske invazije na Ukrajinu svi svetski mediji neprekidno su preplavljeni vestima o ratnim dejstvima, koje su i u štampanim i u elektronskim medijima prepoznate kao vodeće, "breaking-news", vesti od najveće relevantnosti.

Podjednako su pod medijskom lupom kako analiza ishoda vojnih sukoba i kretanje ratnih dejstava, tako i nastupi lidera sukobljenih strana. Analiza medijskog sadržaja može se posmatrati kroz klasičnu klasifikaciju komunikacije sa masmedijima: „prilagođavanje javnom mnjenju, usmeravanje javnog mišljenja i manipulisanje javnim mnjenjem”.¹² Povratni deo ovog procesa je reakcija publike od koje se očekuje svrstavanje na jednu od zaraćenih strana.

Već na početku svog članka novinar Dojče Velea je u poređenju dva predsednika denuncirao ruskog lidera: „... vidi se da ukrajinski predsednik ima iskustva s medijima i daleko je uverljiviji od bivšeg KGB-ovca u Kremlju”.¹³ Potom opis dobija literarni zanos. „Jedan sedi u fotelji za golemim stolom u dvorani, kakvu bi neki Rus smatrao imponantnom, u odelu po meri. Rasveta je savršena, kvalitet slike i ton perfektni. Drugi se pojavljuje u vojnoj majici, ponekad je na ulici, ponekad pred plavim zidom, a snimak je kao da je njegov autor običan čovek.”¹⁴ Bez obzira na pristrasne prikaze novinskih članaka nesumnjivo je da Putin i Zelenski svesno učestvuju u „komunikaciji eksternog tipa koja uključuje kompleks aktivnosti usmerenih u više pravaca, a jedan

¹² Erving Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life*, Anchor Books, 1959, p. 78.

¹³ Rayna Breuer, „Kako se u medijima insceniraju Putin i Zelenski?”, 06.03.2022. Dostupno preko: <https://www.dw.com/bs/kako-se-u-medijima-insceniraju-putin-i-zelenski/a-61032624> (Pristupljeno 18. januara 2023).

¹⁴ Isto.

od osnovnih je kreiranje specifičnih vrsta kontakata sa javnim institucijama i medijima masovne komunikacije".¹⁵ Oba predsednika žele da utiču na javno mnjenje i kreiraju prostor da njihova pojavnost postane simbol strana u sukobu.

Dodatno, budući da je reč o najvećem sukobu od kraja Drugog svetskog rata, ne može se prenebregnuti globalni kontekst i tektonska promena najveća posle pada Berlinskog zida. Nije reč samo o javnom mnjenju već pokušaju da se rat predstavi kao civilizacijski sukob dve političke kulture. U političkoj nauci pojam političke kulture predstavlja „obrazac orijentacija” prema političkim objektima, „koje se izražavaju u verovanjima, simbolima i vrednostima”.¹⁶ Stoga, „politička kultura razlikuje se od javnog mnjenja po tome što je oblikuju trajne vrednosti”.¹⁷ Dva predsednika u komunikaciji sa javnošću zapravo žele da reprezentuju razliku u vrednosnim vertikalama, kao sukob dobra i zla, kao odlučujuću bitku između slobodnog i porobljenog sveta.

Medijski poslenici kroz nastupe dvojice predsednika takođe oblikuju svojevrsnu političku kulturu u skladu sa polarizovanom slikom. „Ruski predsednik se sve više okreće slavnoj prošlosti, počev od kiča palate carskog doba pa do doba atomske velesile i hladnog rata, gde je vladaru Kremlja dozvoljeno da čini što hoće.”¹⁸ Dodatno se poništava bilo kakav pokušaj pravljenja paralela sa Drugim svetskim ratom i borbom sa fašizmom i nacizmom, naglašavajući ideološki motiv koji želi da proizvede pogrešnu percepciju.¹⁹ S druge strane, Putin za svoju javnost pravi slikovite i uverljive paralele: „Neverovatno, ali istinito. Opet nam prete nemačkim tenkovima leopard, na čijim oklopima se nalaze krstovi. I oni će se ponovo boriti sa Rusijom na tlu Ukrajine rukama banderovaca (neonacista)”.²⁰

Putin insistira na političkoj kulturi koja baštini antifašističku borbu. „Oni koji nam prete, očigledno, ne razumeju jednostavnu istinu – svi naši ljudi, svi smo odrasli i kroz majčino mleko popili tradiciju našeg naroda, generacija

¹⁵ Marina Marković, *Poslovna komunikacija*, Clio, Beograd, 2003, str. 78.

¹⁶ Vladimira P. Ilić, *Emocije kao kulturni konstrukti i njihova upotreba u političkim kontekstima savremene Srbije*, Filozofski fakultet, 2014, str. 54.

¹⁷ Endru Hejvud, *Politika*, Clio, Beograd, 2004, str. 381.

¹⁸ Rayna Breuer, „Kako se u medijima insceniraju Putin i Zelenski?”, 06.03.2022. Dostupno preko: <https://www.dw.com/bs/kako-se-u-medijima-insceniraju-putin-i-zelenski/a-61032624> (Pristupljeno 18. januara 2023).

¹⁹ Isto.

²⁰ „Putin: Rusiji opet prete nemačkim tenkovima kao pre 80 godina – odgovorićemo, imamo čime”, 2022. Dostupno preko: <https://lat.sputnikportal.rs/20230202/putin-staljingrad---simbol-neunistivosti-ruskog-naroda-1150326455.html> (Pristupljeno 25. januara 2023).

pobednika koji su svojim radom, znojem i krvlju stvarali našu zemlju i predali nam je u nasleđe. Rusija je sigurna u svoju pobedu.”²¹

Prema Žižeku, ruski predsednik je u konsultacijama sa neomarksistima formulisao način obraćanja prema neopredeljenim zemljama „trećeg sveta”, a obrisi tog pristupa se mogu pročitati u govoru koji je Putin održao 16. avgusta 2022: „Situacija u svetu se dinamično menja i ukazuju se obrisi multipolarnog svetskog poretka. Sve više zemalja i naroda bira put slobodnog i suverenog razvoja zasnovanog na vlastitom zasebnom identitetu, tradiciji i vrednostima. Ovim objektivnim procesima se suprotstavljaju zapadne globalističke elite, koje izazivaju haos, raspiruju dugotrajne i nove sukobe i vode takozvanu politiku obuzdavanja, koja je u stvari subverzija svake alternativne, suverene razvojne opcije”.²²

Sa druge strane, ukrajinski predsednik u svojim nastupima ističe da se u Ukrajini trenutno vodi rat za suverenitet svih država. „Zbog toga Ukrajinci sada rade veoma važnu stvar za sve u svetu. Naš narod je ujedinio slobodan svet ne samo oko svoje borbe za slobodu, već i oko razumevanja koliko je naša sloboda krhka. Sloboda svakog naroda u Evropi i u drugim delovima sveta. Ova krhkost se može zaštititi samo zajedničkom akcijom, a da bi ovo funkcionisalo na duge staze mora postojati efikasna globalna bezbednosna arhitektura koja obezbeđuje da nijedna država nikada više ne može da pribegne terorizmu protiv druge države.”²³

Zelenski se opisuje kao hrabar, racionalan čovek sa kojim bi se mogao poveriti prosek građanin Evrope. Opis u kome je Zelenski navodno odbio ponudu Amerikanaca da napusti Kijev i ode na bezbednu lokaciju, sa rečima „Potrebna mi je municija, a ne taksij”²⁴, proizvodi divljenje i saosećanje kod javnosti kojoj je ova poruka namenjena. Dalje se navodi da „Zelenski govori kao običan čovek, obraća se direktno, reči su jasne, rečenice kratke, ne upušta se u opširna objašnjavanja i istorijska tumačenja”.²⁵

²¹ „Putin: Rusiji opet prete nemačkim tenkovima kao pre 80 godina – odgovorićemo, imamo čime”, 2022. Dostupno preko: <https://lat.sputnikportal.rs/20230202/putin-staljningrad---simbol-neunistivosti-ruskog-naroda-1150326455.html> (Pristupljeno 25. januara 2023).

²² Slavoj Žižek, „Dve kolonizacije Ukrajine”, 2022. Dostupno preko: <https://peskanik.net/dve-kolonizacije-ukrajine/> (Pristupljeno 23. januara 2023).

²³ „Zelenski: Ukrajinci su ujedinili slobodan svet”, 04.08.2022. Dostupno preko: <https://okvir.net/ukrajina/ukrajinci-su-ujedinili-slobodan-svet-oko-razumevanja-koliko-je-sloboda-krhka-predsednik/> (Pristupljeno 6. marta 2023).

²⁴ Rayna Breuer, „Kako se u medijima insceniraju Putin i Zelenski?”, 06.03.2022. Dostupno preko: <https://www.dw.com/bs/kako-se-u-medijima-insceniraju-putin-i-zelenski/a-61032624> (Pristupljeno 6. marta 2023).

²⁵ Isto.

Zelenski, očito, poznaje tehniku *storytellinga* jer „ne pledira samo da učestvuje u racionalnom dijalogu, već želi da prenese i određenu emociju”.²⁶ On se obraća publici na nivou građanina, a ne nosioca vlasti. Govori o ličnom životu i koristi personalno iskazivanje potpuno svesno, „jer narativ je način da se konstituiše stvarnost, razumeju problemi, zadaci, pa i rat”.²⁷ Na prigovor kako je Ukrajina vojnom silom želela povratiti Donbas Zelenski je odgovorio ličnim narativnim kodom, izneo je personalnu istoriju o tome kako je često boravio u toj oblasti, išao na fudbalske utakmice i spomenuo kuću u kojoj živi majka njegovog najboljeg druga.²⁸ Prepoznaje se jasna strategija u načinu njegovog obraćanja, kao i želja medija da ga maksimalno podrže u oreolu koji gradi oko svoje ličnosti.

U američkim medijima je njegov pristup posebno dobrodošao. Njegovo odbijanje da bude idealizovan kreira dodatan efekat selebritizacije običnog čoveka koji je rešen da bude na visini gotovo nemoguće misije. Breuer navodi da je u razgovoru sa Dejvidom Latermanom Zelenski „spretno izbegao pokušaje starijeg komičara da ga predstavi kao heroja. Heroji su drugačiji od običnih ljudi: oni mogu sve. Zelenski je opisivao kako se tušira i koliko voli da jede. Hteo je da kaže da svi Ukrajinci moraju da jedu i da se zimi greju”.²⁹

Mediji se upiru da njegova obraćanja otrgnu od utiska lažne skromnosti i strateški pripremljenog medijskog nastupa. Iz tog razloga sledi opis „Kod manje veštog izvođača to bi delovalo neiskreno i moralistički. Ali posle 300 noćnih obraćanja ukrajinskom narodu i redovnih govora pred zapadnim političkim telima, Zelenski gotovo bez greške pronalazi pravi ton i pravi tajming da zadrži pažnju publike. Od toga zavise i njegov i život ukrajinskog naroda”.³⁰

Ovo zasigurno nije politički narativ Vladimira Putina, niti strategija njegovog nastupa u javnosti. Opisi rukog predsednika su u domenu omnipotentnosti, apsolutne moći i imperatorske nemilosrdnosti. „Putin deluje distancirano i visoko gore. U odelu krojenom po meri, za okruglim stolom, toliko velikim da ga sagovornik može samo gledati, a ne dodirnuti, on simbolizuje moć.”³¹

²⁶ Kristijan Salmon, *Storytelling*, Clio, Beograd, 2021, str. 167.

²⁷ Isto, str. 14.

²⁸ Rayna Breuer, „Kako se u medijima insceniraju Putin i Zelenski?”, 06.03.2022. Dostupno preko: <https://www.dw.com/bs/kako-se-u-medijima-insceniraju-putin-i-zelenski/a-61032624> (Pristupljeno 6. marta 2023).

²⁹ Isto.

³⁰ Masha Gessen, „Zelenski u Vašingtonu”, 29.12.2022. Dostupno preko: <https://pescanik.net/zelenski-u-vasingtonu/> (Pristupljeno 3. marta 2023).

³¹ Rayna Breuer, „Kako se u medijima insceniraju Putin i Zelenski?”, 06.03.2022. Dostupno preko: <https://www.dw.com/bs/kako-se-u-medijima-insceniraju-putin-i-zelenski/a-61032624> (Pristupljeno 3. marta 2023).

Ruski mediji bliski vladi, poput Sputnjika, Putinove nastupe očekivano pozitivno konotiraju uz različite sadržaje koji bi trebalo da naglase uzvišenu strukturu predsednikove ličnosti. Izveštavaju o Putinovom tradicionalnom kupanju na Bogojavljanje u ledenoj vodi u Podmoskovlju (21.01.2021), obaveštavaju da je u obeležavanju 80 godina od probijanja opsade Lenjingrada učestvovao i Putin i tada položio cveće na „Granični kamen” u Lenjingradskoj oblasti (spomenik se nalazi na levoj obali Neve i simbol je hrabrosti ruske vojske).³² Za sve to vreme, govorom i stilom odevanja – oblikovanjem govornog procesa, neverbalnom komunikacijom, strategijom nastupa u javnosti, Putin ostavlja utisak lidera koji je odlučan i ima moć da sprovede zamišljeno. Ujedno, da vodi računa o trajnim vrednostima sopstvene nacije.

Sa druge strane, Zelenski je školski primer kako se selebritizacija odigrava po gotovo holivudskom scenariju. Žižek podseća da je pre nego što je postao predsednik Ukrajine Zelenski glumio u seriji „Sluga naroda” školskog učitelja kojeg učenici kandiduju za predsednika i on uspeva da pobedi.³³ Popularnost u seriji mu donosi stvarnu kandidaturu i pobedu na predsedničkim izborima. Reganovski, glumac i komičar, postaje politički lider koji uspeva da se izgradi kao simbol otpora ukrajinskog naroda. Kako Pieper to slikovito opisuje, „bivši glumac u ulozi svog života”.³⁴

Zelenski izbegava i da se predstavlja kao nacionalista: on insistira da je građanin Ukrajine, baš kao što su to i brojni građani drugih nacija i vera. „Tu je i Putin brzo naučio da čini veliku grešku ako bi se ovaj rat smatrao *ruskim ratom*. Iskoristio je priliku pogibije jednog vojnika iz Dagestana kada je poslao video poruku: *Ja sam Rus, imam mnogo Ivana i Marija u mojoj obitelji. Ali kad vidim herojstvo Nurmagomeda Gadžimagomeda, onda sam i Dagestanac, Čečen, Ingušijac, Tatar, Jevrejin...*”³⁵

Očito je da je reakcija svetske javnosti na Putina i Zelenskog polarizovana: od potpune podrške ruskih, provladinih medija Putinu, do analitičkih napisa u evropskim medijima, koji se trude da dođu do umerenog, ali antiratnog stava, sve do medija koji Zelenskog vide kao heroja, a Putina kao agresora i

³² „Kremlj: Putin se tradicionalno okupao na Bogojavljanje”, 19.1.2023. Dostupno preko: <https://sputnikportal.rs/20230119/kremlj-putin-se-po-tradiciji-okupao-na-bogojavljanje-1149617827.html> (Pristupljeno 06.03.2023).

³³ Slavoj Žižek, „Dve kolonizacije Ukrajine”, 2022. Dostupno preko: <https://pesca-nik.net/dve-kolonizacije-Ukrajine/> (Pristupljeno 23.januaara 2023).

³⁴ Olivia Pieper, „Volodimir Zelenski: bivši glumac u ulozi svog života”, 27.02.2022. Dostupno preko: <https://www.dw.com/hr/volodimir-zelenski-biv%C5%A1i-glumac-u-ulozi-svog-%C5%BEivota/a-60932438> (Pristupljeno 06.03.2023).

³⁵ Rayna Breuer, „Kako se u medijima insceniraju Putin i Zelenski?”, 06.03.2022. Dostupno preko: <https://www.dw.com/bs/kako-se-u-medijima-insceniraju-putin-i-zelenski/a-61032624> (Pristupljeno 6. marta 2023).

zločinca. Ono što je nesumnjivo jeste da ih je obojicu rat bacio pravo na naslovne stranice svih portala i štampanih medija. Ne samo da se obraća pažnja na sve što kažu, već se analizira i njihov govor tela, način odevanja, neverbalni gestovi. Sve što učine u javnosti je poruka koja se tumači. Malo koji politički lider može da se pohvali takvom globalnom medijskom pažnjom poslednjih godinu dana.

NAVIJAČKI NARATIVI MEDIJA U SRBIJI KROZ PREDSTAVLJANJE RUSKO-UKRAJINSKOG SUKOBA

Sa početkom rata u Ukrajini i sve većim međunarodnim pritiskom na Srbiju da uvede sankcije Rusiji umnožavala su se istraživanja koja su pratila stavove građana po ovom pitanju. Povezano sa pitanjem rata, ispitivan je i stepen tradicionalno bliskih srpsko-ruskih odnosa. Rusija se i dalje vidi kao „država naroda koji je najbliži Srbiji” (40%), potom kao „najvažniji spoljnopolitički partner Srbije” (40%), dok Putin premašuje navedene procenete, budući da čak 45% građana o njemu ima najbolje moguće mišljenje.³⁶

Na tom tragu su kreirani i stavovi o oružanom sukobu u Ukrajini. Čak 58% ispitanika navelo je da im je bliža ruska pozicija, dok se njih 22% izjasnilo da je na strani Ukrajinaca. Bez obzira na značajnu diskrepancu, porast podrške ukrajinskoj strani raste sa protokom vremena, budući da je u odnosu na istraživanje na početku sukoba taj procenat iznosio svega 12% ispitanika.³⁷

Srbija je zvanično kroz podršku rezolucijama Ujedinjenih nacija osudila agresiju Rusije na Ukrajinu. Međutim, mediji bliski vlastima su svojim sadržajem promovisali prorusku stranu, glorifikujući Rusiju, njene vojne kapacitete, kao i ličnost Vladimira Putina. Sudeći po broju izjava zvaničnika Srbije, zaključuje se da je nemešanje i već proklamovana neutralnost bila jedna od zamišljenih strategija. Međutim, evidentna je diskrepanca između političkih poruka i medijske navijačke atmosfere, odnosno „nasuprot njima bliskim medijima, srpski zvaničnici su se u posmatranom periodu držali neutralno i ponašali kao da sukob ne postoji”.³⁸

³⁶ „Spoljnopolitičke orijentacije građana Srbije”, *Demostat*. Dostupni preko: <https://demostat.rs/upload/Prezentacija%2029062022%20Demostat.pdf> (Pristupljeno 26. februara 2023).

³⁷ „Politički stavovi građana Srbije, jesen 2022”, *CRTA*, Beograd, 2022, str. 50.

³⁸ Mihaela Šljukić Bandović, „Rat u Ukrajini: Za režimske medije Rusija je žrtva, a ne agresor”, *Istinomer*, 25.02.2022. Dostupno preko: <https://www.istinomer.rs/analize/rat-u-ukrajini-za-rezimske-medije-rusija-je-zrtva-a-ne-agresor/?fbclid=IwAR-0gcRdnwCck3nBGofm8ikefrpfNnF9M1zaDSukp5reGrkqKJmJ-x54inVg> (Pristupljeno 26. februara 2023).

Određeni mediji su očigledno postigli cilj u privlačenju pažnje kroz senzacionalističke sadržaje budući da se čak 80% građana Srbije izjasnilo da redovno, povremeno ili svakodnevno prati dešavanja u Ukrajini, a da za svoje glavne izvore informacija navode televiziju (60%), internet portale (20%) i društvene mreže (13%).³⁹ Takođe, građani koji su se opredelili za televiziju kao glavni način informisanja navode da najveće poverenje poklanjaju Javnom servisu RTS (38%), a potom Happy televiziji (32%).⁴⁰

Mediji koji su proruski orijentisani takođe su pribegli personalizaciji ratnih sukoba kroz održavanje slike Putina kao onipotentnog političkog lidera kome se ne dovodi u pitanje bilo koji povučen potez. Informer tako akcenat stavlja na „Putinov munjevit udar” – „Rusi za dan došli do Kijeva”⁴¹, dok u sličnom tonu tabloid Alo navodi kako je „Putin za dan stigao do Kijeva, Blickrig ruski uragan se sručio na Ukrajinu”⁴², sa naslovnicom na kojoj je u gro planu fotografija nasmešenog Putina. Večernje novosti su na naslovnici uz Putinov lik dali jasan vrednosni sud – „ruski udar odgovor na pretnje NATO”.⁴³

Međutim, u medijima su bili prisutni i negativni članci o predsedniku Rusije. Vladimir Putin je u prva dva meseca rata „generisao više negativnih članaka od Rusije, te je njegov neto odnos članaka u pozitivnom i negativnom tonu čak blago negativan (-7%)”.⁴⁴ Razlog za ovakav skor je pre svega serija negativnih članaka o njegovom poređenju nezavisnosti Luganska i Donjecka sa Kosovom, dok je, sa druge strane, značajan broj članaka dovodio u pitanje njegovo mentalno i fizičko zdravlje, način donošenja odluka, kao i implicitne optužbe za likvidaciju političkih protivnika.⁴⁵

Posebno indikativno je što pozitivna konotacija Putina u medijima nije bila srazmerna negativnim sadržajima o Volodimiru Zelenskom. Predsednik

³⁹ „Politički statovi građana Srbije, jesen 2022”, CRTA, Beograd, 2022, str. 47–48.

⁴⁰ Isto, str. 49.

⁴¹ „Putinov munjeviti udar”, *Informer*, 25.02.2022, Dostupno preko: <https://informer.rs/stampano-izdanje/2204/04-04-2018?page=9> (Pristupljeno 26. februara 2023).

⁴² „Putin za dan stigao do Kijeva”, *Alo*, 24.02.2022. Dostupno preko: <https://www.alo.rs/vesti/naslovna-strana/600952/putin-za-dan-stigao-do-kijeva-ruske-snage-zauzele-kijevski-aerodrom/vest> (Pristupljeno 26. februara 2023).

⁴³ „Ruski udar odgovor na pretnje NATO”, 25.02.2022. Dostupno preko: <https://www.novosti.rs/vecernje-novosti/naslovna-strana/586/2022-02-25> (Pristupljeno 26. februara 2023).

⁴⁴ Dragoslav Rašeta, Miljan Mladenović, Dimitrije Milić i Lana Radnić, „Rat u Ukrajini i javno mnjenje u Srbiji”, *Novi treći put*, str. 9.

⁴⁵ Isto.

Ukrajine je čak imao pozitivniji skor članaka u poređenju sa njegovom državom, a razlog tome je što „ispitanici ne percipiraju Ukrajinu kao samostalnog aktera na međunarodnoj sceni, već na rat gledaju iz prizme sukoba između globalnih sila, gde na jednoj strani vide SAD i EU, a na drugoj Rusiju”.⁴⁶

Sa tokom rata, Rusija kao zemlja beleži pad pozitivnih i skok negativnih predstavljanja u septembru i oktobru 2022. godine, a Vladimir Putin prema poslednjem merenju ostvaruje skor od minus 20% u negativnoj predstavljenosti, dok je broj negativnih i pozitivnih natpisa o Zelenskom gotovo izjednačen.⁴⁷ Evidentno je da mediji u Srbiji imaju moć kreiranja dominirajućeg narativa o ratu, a da ga, poput ranije pomenutih globalnih medijskih kuća, kreiraju na osnovu polarizovanih i personalizovanih predstava.

Većina medija u Srbiji koji izveštavaju o ratu u Ukrajini takođe posežu za mobilizacijom navijačkog osećanja. Dominirajuće predstavljanje rata objašnjava se sukobom Rusije, s jedne strane, i Ukrajine, Amerike i NATO-a, s druge. Rusija je predstavljena kao žrtva koja brani ruski narod od „nacističkog režima u Kijevu”, a NATO kao agresor uz veličanje nadmoći ruske vojske i kulta ličnosti Vladimira Putina, kao jedinog sposobnog da se suprotstavi Zapadu.⁴⁸ Slikovit primer jesu naslovnice Informera u kojima se tvrdi da „Amerikanci i Britanci po svaku cenu hoće rat”⁴⁹ i Večernjih novosti „Amerika i EU traže da udarimo na Rusiju”.⁵⁰

ZAKLJUČAK

Analiza međunarodnih i domaćih medijskih sadržaja ukazuje na nekoliko zajedničkih obeležja. Većina medija koji izveštavaju o ratu u Ukrajini posežu za mobilizacijom navijačkog osećanja i na taj način polarizuju javno

⁴⁶ Dragoslav Rašeta, Miljan Mladenović, Dimitrije Milić i Lana Radnić, „Rat u Ukrajini i javno mnjenje u Srbiji”, *Novi treći put*, str. 12.

⁴⁷ Dragoslav Rašeta, Miljan Mladenović, Dimitrije Milić i Lana Radnić, „Međunarodna politička situacija i javno mnjenje u Srbiji”, *Novi treći put*, str. 10.

⁴⁸ Mihaela Šljukić Bandović, „Rat u Ukrajini: Za režimske medije Rusija je žrtva, a ne agresor”, *Istinomer*, 25.02.2022. Dostupno preko: <https://www.istinomer.rs/analize/rat-u-ukrajini-za-rezimske-medije-rusija-je-zrtva-a-ne-agresor/?fbclid=IwAR-0gcRdnwCCk3nBGoFm8ikefrpfNnF9M1zaDSukp5reGrkqKJmJ-x54inVg> (Pristupljeno 26. februara 2023).

⁴⁹ „Amerikanci i Britanci po svaku cenu hoće rat”, *Informer*, 14.02.2022. Dostupno preko: <https://informer.rs/stampano-izdanje/2196/26-03-2018> (Pristupljeno 26. februara 2023).

⁵⁰ „Amerika i EU traže da udarimo na Rusiju”, *Večernje novosti*, 24.02.2022. Dostupno preko: https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2022&mm=02&dd=23&nav_category=12&nav_id=2110514 (Pristupljeno 26. februara 2023).

mnjenje. S druge strane, personalizacija politike oslonila se na već utvrđene forme medijske selebritizacije političkih lidera. Dodatno, već viđeni „spektakl” ostvario je dvostruki podsticaj. Prvi, mediji u kojima lideri postaju glavni, a ponekad i jedini objekti interesovanja kroz holivudski prikaz sukoba dobra i zla. Drugi, čine u ovom slučaju predsednici Putin i Zelenski koji posežu za medijima lišenim objektivnog izveštavanja i podstiču manipulaciju javnim mnjenjem kroz izgradnju sopstvenih ličnosti kao simbola strana u sukobu.

Personalizacije se preobrazila u banalizaciju u kojoj se medijski obraća pažnja ne samo na izrečeno već na govor tela, način odevanja, neverbalne geste, kao i psiho-fizičke dijagnoze dvojice predsednika. Sve što učine u javnosti je poruka koja se tumači „između redova”. Malo koji politički lider može da se pohvali takvom globalnom medijskom pažnjom u savremenom dobu.

Medijska simbioza personalizacije i selebritizacije u rusko-ukrajinskom ratu, kao i predstave Putina i Zelenskog, oslikavaju široki prostor za instrumentalizaciju koja se očitava kako u međunarodnom tako i u nacionalnom medijskom prostoru. Izveštavanja bivaju obojena narativima koji polarizuju sliku o sukobu. Njih svesrdno dočekuje publika željna konzumacije upravo takvih sadržaja.

U radu je potvrđeno da nije reč samo o težnji ka manipulaciji prikazima ličnosti, već i ka kreiranju vrednosne vertikale. Kroz različite ideološke interpretacije mediji pokušavaju da rat u Ukrajini prikažu kao „sukob civilizacija”, odnosno obračun između demokratije i autoritarnosti, slobodnog i porobljenog sveta. Traumatizovana sećanja iz bliske nacionalne istorije dala su većini medija u Srbiji prostor za autoviktimizirajuće čitanje rata u Ukrajini, koji je aktuelni sukob takođe protumačio kao globalni obračun. Dominirajuće predstavljanje rata objašnjava se sukobom Rusije, s jedne strane, i Amerike i NATO-a, s druge, u kome je Ukrajina samo povod ili kolateralna šteta.

Ovaj rad zasnivao se na nameri da kroz najčešće idealizovane ili demonizovane prikaze dva lidera – Putina i Zelenskog prikaže značajnu transformaciju medijskih sadržaja koja dovodi u pitanje budućnost novinarstva i objektivnog izveštavanja. Kroz selebritizaciju pojedinaca etablira se format u kome dezinformacije mogu imati presudnu ulogu u određivanju daljih poteza na ratištu, kao i oblikovanju međunarodnih političkih odluka. Uprošćene personalizovane predstave, pored buđenja navijačkih osećanja, ujedno produbljuju već duboke globalne polarizovanosti. Na tragu ove analize dalja istraživanja mogu ići u pravcu tipologije medijskih sadržaja posvećenih rusko-ukrajinskom ratu, kao i dometa moguće transformacije medijske sfere u kontekstu evidentne potražnje za „spektaklom”.

BIBLIOGRAFIJA

- [1] Balmas Meital and Sheaffer Tamir, "Personalization of Politics", *The International Encyclopedia of Political Communication*, 2016. Available from: <https://doi.org/10.1002/978118541555.wbiepc021> (Accessed January 22, 2023), pp. 1–9.
- [2] Danielson Magnus and Rolandsson Torbjorn, "Politicians as enerntainers – a political performance of the personal", *Journal and Media & Cultural Studies*, Vol. 34, No 5, 2020.
- [3] Goffman Erving, *The Presentation of Self in Everyday Life*, Anchor Books, 1959, p. 5.
- [4] Hejvud, Endru, *Politika*, Clio, Beograd, 2004, str. 381.
- [5] Ilić P. Vladimira, *Emocije kao kulturni konstrukti i njihova upotreba u političkim kontekstima savremene Srbije*, Filozofski fakultet, 2014, str. 54.
- [6] Kellner Douglas, "Presidential Politics: The movie", *The American Behavioral Scientist*, Vol. 46, No. 4, p. 467.
- [7] Marković Marina, *Poslovna komunikacija*, Clio, Beograd, 2003, str. 78.
- [8] Muir Kathie, "Media Darlings and Falling Stars: Celebrity and the Reporting of Political Leaders", *Westminster Papers in Communication and Culture*, Vol. 2, No. 2, pp. 54–71.
- [9] Postman Nil, "Amusing Ourselves to Death: Public Discourse in the Age of Show Business", Methuen, London, 1987.
- [10] Salmon Kristijan, *Storytelling*, Clio, Beograd, 2021, str. 167.
- [11] Surčulija Milojević Jelena i Kulić Milica, „'Lažne vesti' ili dezinformacije: (samo) regulatorni okvir i izazovi u praksi", *Srpska politička misao*, Vol. 67, No. 27, pp. 177–203.
- [12] Van Zoonen Liesbet, "The personal, the political and the popular: A woman's guide to celebrity politics", *European Journal of Cultural Studies*, Vol. 9, No. 3, pp. 287–301.
- [13] Vukadinović, Maja, *Zvezde supermarket kulture*, Clio, Beograd, 2013, str. 110.

Dokumenta

- [1] „Spoljnopolitičke orijentacije građana Srbije”, *Demostat*. Dostupno preko: <https://demostat.rs/upload/Prezentacija%2029062022%20Demostat.pdf> (Pristupljeno 26. februara 2023).
- [2] „Politički stavovi građana Srbije, jesen 2022”, *CRTA*, Beograd, 2022, str. 1–60.
- [3] Dragoslav Rašeta, Miljan Mladenović, Dimitrije Milić i Lana Radnić, „Rat u Ukrajini i javno mnjenje u Srbiji”, *Novi treći put*, str. 1–30.
- [4] Dragoslav Rašeta, Miljan Mladenović, Dimitrije Milić i Lana Radnić, „Međunarodna politička situacija i javno mnjenje u Srbiji”, *Novi treći put*, str. 1–30.

Novinski članci

- [1] „Amerika i EU traže da udarimo na Rusiju”, *Večernje novosti*, 24.02.2022. Dostupno preko: https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2022&mm=02&dd=23&nav_category=12&nav_id=2110514 (Pristupljeno 26. februara 2023).
- [2] „Amerikanci i Britanci po svaku cenu hoće rat”, *Informer*, 14.02.2022. Dostupno preko: <https://informer.rs/stampano-izdanje/2196/26-03-2018> (Pristupljeno 26. februara 2023).
- [3] „Putinov munjeviti udar”, *Informer*, 25.02.2022. Dostupno preko: <https://informer.rs/stampano-izdanje/2204/04-04-2018?page=9> (Pristupljeno 26. februara 2023).
- [4] „Ruski udar odgovor na pretnje NATO”, 25.02.2022. Dostupno preko: <https://www.novosti.rs/vecernje-novosti/naslovna-strana/586/2022-02-25> (Pristupljeno 26. februara 2023).
- [5] „Putin za dan stigao do Kijeva”, *Alo*, 24.02.2022. Dostupno preko: <https://www.alo.rs/vesti/naslovna-strana/600952/putin-za-dan-stigao-do-kijeva-ruske-snage-zauzele-kijevski-aerodrom/vest> (Pristupljeno 26. februara 2023).
- [6] Mihaela Šljukić Bandović, „Rat u Ukrajini: Za režimske medije Rusija je žrtva, a ne agresor”, *Istinomer*, 25.02.2022. Dostupno preko: <https://www.istinomer.rs/analize/rat-u-ukrajini-za-rezimske-medije-rusija-je-zrtva-a-ne-agresor/?fbclid=IwAR0gcRdnwCCk3nBGoFm8ikefrpfNnF9M1zaDSukp5reGrkqKJmJ-x54inVg> (Pristupljeno 26. februara 2023).
- [7] „Kremlj: Putin se tradicionalno okupao na Bogojavljanje”, 19.1.2023. Dostupno preko: <https://sputnikportal.rs/20230119/kremlj-putin-se-po-tradiciji-okupao-na-bogojavljanje-1149617827.html> (Pristupljeno 06.03.2023).
- [8] Olivia Pieper, „Volodimir Zelenski: bivši glumac u ulozi svog života”, DW, 27.02.2022. Dostupno preko: <https://www.dw.com/hr/volodimir-zelenski-biv%C5%A1i-glumac-u-ulozi-svog-%C5%BEivota/a-60932438> (Pristupljeno 06.03.2023).
- [9] „Zelenski: Ukrajinci su ujedinili slobodan svet”, *Okvir*, 04.08.2022. Dostupno preko: <https://okvir.net/ukrajina/ukrajinci-su-ujedinili-slobodan-svet-oko-razumevanja-koliko-je-sloboda-krhka-predsednik/> (Pristupljeno 6. marta 2023).
- [10] Rayna Breuer, „Kako se u medijima insceniraju Putin i Zelenski?”, 06.03.2022. Dostupno preko: <https://www.dw.com/bs/kako-se-u-medijima-insceniraju-putin-i-zelenski/a-61032624> (Pristupljeno 18. januara 2023).
- [11] „Putin: Rusiji opet prete nemačkim tenkovima kao pre 80 godina – ofgovorićemo, imamo čime”, 2022. Dostupno preko: <https://lat.sputnikportal.rs/20230202/putin-staljingrad---simbol-neunistivosti-ruskog-naroda-1150326455.html> (Pristupljeno 25. januara 2023).
- [12] Slavoj Žižek, „Dve kolonizacije Ukrajine”, 2022. Dostupno preko: <https://pesca-nik.net/dve-kolonizacije-ukrajine/> (Pristupljeno 23. januara 2023).

*Sanja Domazet
Stefan Surlić
Maja Vukadinović*

THE PERSONALIZATION OF POLITICS IN THE
RUSSO-UKRAINIAN WAR: POLARIZED
NARRATIVES IN THE MEDIA

Abstract

This paper offers an analysis of the phenomenon of political personalization in the context of the Russian-Ukrainian war. The authors contend that the celebrity status of political leaders during times of war is aimed at mobilizing society, rather than providing objective reporting. By drawing upon established forms of 'celebrity', the study examines the personalized approach to the war through a comparative analysis of the presentations of Putin and Zelenski. The instrumentalization of the media space at both the global and national levels is explored, whereby idealized or demonized representations of the two leaders reflect a departure from objective reporting. The consumption of information and misinformation pertaining to the war events perpetuates media instrumentalization, contributing to a continuous cycle of consumption. This paper provides valuable insights into the complexities of media manipulation in the context of political conflict and its ramifications for public opinion and policy-making.

Keywords:

media, celebrityzation, media spectacle, political leaders, Russia, Ukraine, war.

Marina Radovanović*
*Institut za međunarodnu
politiku i privredu, Beograd*

Strateška stabilnost u multipolarnom svetu

Marina Kostić Šulejić, *Strateška
stabilnost u multipolarnom
svetu*, Institut za međunarodnu
politiku i privredu, Beograd,
2022, str. 259.

„Nuklearni rat ne može da se dobije, i ne sme nikada da se vodi” upozorili su najpre Ronald Regan (Ronald Reagan) i Mihail Gorbačov (Mihail Gorbačev) 1985. godine, da bi istu misao posle više od dve decenije apostrofirao aktuelni američki predsednik Džozef Bajden (Joseph Biden), govoreći o budućem ugovornom okviru za kontrolu strateškog naoružanja koji bi potencijalno nasledio tzv. Novi START (Sporazum između SAD i Ruske Federacije o merama za dalje smanjenje i ograničenje strateškog

ofanzivnog naoružanja). Globalni značaj i istrajnost ovog upozorenja i, čini se, nikad aktuelniji momenat za njegovo vraćanje na pijedestal međunarodne politike – čine delo *Strateška stabilnost u multipolarnom svetu* autorke Marine Kostić Šulejić posebno važnim doprinosom savremenoj nauci o međunarodnim odnosima.

Danas, kada se uveliko zašlo u drugu godinu oružanog sukoba u Ukrajini, i kada zategnuti odnosi dve vodeće svetske sile – SAD i Rusije – prete da ugroze ravnotežu snaga i ukupnu stabilnost međunarodnog poretka, od nepresušnog značaja jeste povratak na same temelje takve stabilnosti. U nameri da dovoljno precizno, ali i dovoljno obuhvatan, prikaže i razradi shemu strateške stabilnosti u savremenim međunarodnim odnosima, Kostić Šulejić deli analizu na pet sastavnih celina. Premda svaki od nivoa analize pokriva zasebne komponente strateške stabilnosti – istorijski razvoj i krovna načela, nosioce sistema strateške stabilnosti, te pitanja proširivanja i produbljivanja težišta strateške stabilnosti – ovi analitički nivoi sve vreme ostaju međusobno povezani i zavisni, postepeno gradeći ukupan mozaik strateške stabilnosti danas.

U prvom delu analize predstavljena je konceptualna matrica koja

* marina.radovanovic@diplomacy.bg.ac.rs; marinaradovanovic1995@gmail.com

je važna za potpunije razumevanje dimenzija pojma strateške stabilnosti. Postavljajući problem kontrole nuklearnog naoružanja kao centralni element (samo)održanja strateške stabilnosti, Kostić Šulejić ukazuje na same korene ovakvog pristupa. Počev od tzv. nuklearne revolucije početkom druge polovine dvadesetog veka, preko hladnoratovskih kriza (berlinske i kubanske) ranih šezdesetih godina, do sveprisutnog straha od (ne)namernog lansiranja nuklearnih arsenala – postepeno se gradila ideja o neophodnosti ugovornog regulisanja kontrole strateškog naoružanja. Vodeći se načelom „uzajamno garantovanog uništenja“, te pitanjem održanja sposobnosti za „drugi nuklearni udar“ – SAD i SSSR, kao vodeće nuklearne sile hladnoratovskog doba, stvarale su bilateralnu okosnicu sistema kontrole strateškog naoružanja. Iako u svojoj srži bilateralan, ovakav pristup kontroli strateškog naoružanja u značajnoj meri je podstican i podupiran širim trendom širenja nuklearnog naoružanja, koji je zahvatio i Kinu, Ujedinjeno Kraljevstvo i Francusku. U tom smislu, autorka posebno naglašava koncentrisanje kontrole strateškog naoružanja oko ideje o zaustavljanju dalje proliferacije, kako po horizontalnoj (među državama) tako i po vertikalnoj ravni (u pogledu bujanja vrsta i tipova strateškog ofanzivnog naoružanja).

Težišna osa strateške stabilnosti, formirana oko SAD i SSSR, prema oceni Kostić Šulejić, svoja temeljna obeležja zadržava i u posthladnoratovskom periodu. Ova obeležja kon-

centrišu se oko relacija koje nosioci sistema oblikuju među sobom, ali i u odnosu na druge relevantne aktere. Tako se jednaka važnost pridaje opstanku *načela pariteta* strateških ofanzivnih snaga SAD i SSSR (Rusije) i *načela dispariteta* dveju država u odnosu na ostale države koje poseduju nuklearno oružje. Posvećenost potonjih zaustavljanju dalje proliferacije nuklearnog oružja i održanju načela dispariteta – neodvojiva je od posvećenosti samih nosilaca sistema ciljevima smanjenja i ograničenja strateškog ofanzivnog naoružanja.

Opstanak pariteta, odnosno istrajnost SAD i Rusije u održavanju postojećeg režima strateške stabilnosti, problematizuje se u drugom i trećem delu analize. Tako su rasprave o produžetku Novog STARTA, kao (još uvek) najznačajnijeg ugovornog aranžmana unutar postojećeg režima kontrole strateškog naoružanja, postavljene u širi kontekst rusko-američkih odnosa u toku prve dve decenije XXI veka. Ovaj kontekst prožet je razlikama u poimanju nuklearne politike, pravaca razvoja u pogledu kontrole strateškog naoružanja, ali i bezbednosnih pretnji i bezbednosne arhitekture Evrope. U tom smislu, posebno je podvučeno različito viđenje pitanja proširenja NATO na države Istočne Evrope, u prvom redu na Ukrajinu i Gruziju. Premda duboko ukorenjene u spoljnopolitičkim i bezbednosnim platformama i jedne i druge države – postojeće razlike, barem za sada, nisu dovele u pitanje sam opstanak uspostavljenog režima kontrole strateškog naoružanja, koncentrisanog oko Novog STARTA.

Međutim, pitanja opstanka i modaliteta kontrole strateškog naoružanja posle 2026. godine, kada će prestati važenje Novog STARTA, bez mogućnosti novog produženja – ne mogu se posmatrati odvojeno od novih tendencija pod okriljem odbrambenih politika dveju država. Pitanje režima kontrole konvencionalnih snaga, ranije koncentrisanog oko Ugovora o konvencionalnim snagama u Evropi iz 1990. godine, modernizacija strateškog naoružanja i pojava novih domena ratovanja, poput svemira i sajber prostora, problem ugovornog regulisanja protivrakete odbrane, odnosno veze između strateškog ofanzivnog i strateškog defanzivnog naoružanja, pitanje kontrole nestrateškog nuklearnog oružja i regulisanja tzv. proliferacijskih kriza, te obezbeđenje pretpostavki za delotvorniji sistem verifikacije i transparentnosti kontrole strateškog naoružanja – najvažnija su pitanja koja se otvaraju prilikom promišljanja o budućnosti dijaloga SAD i Rusije o strateškoj stabilnosti. Pažljivo razlažući kontekst i dimenzije svakog od postavljenih pitanja, Kostić Šulejić ne zanemaruje njihovu međuslovljenost. Ukupno uzev, ovakvo otvaranje analitičkog terena za promišljanja o mogućnostima produblivanja strateške stabilnosti danas od osobite je važnosti u uslovima sveprisutne krize poverenja između samih nosilaca sistema.

Ova kriza poverenja u određenoj meri se preliva i na druge aktere koji su važni u procesu održavanja postojećeg, ali i u eventualnom oblikovanju budućeg režima kontrole

strateškog naoružanja, čije se konture, za sada, ne mogu precizno utvrditi. Stoga, Kostić Šulejić posebno se obazire i na položaj Kine, Francuske i Ujedinjenog Kraljevstva, kao nuklearnih sila koje su članice Sporazuma o neširenju nuklearnog naoružanja (engl. Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons – NPT), u savremenoj arhitekturi strateške stabilnosti. U tom smislu, naspram percepcija SAD i Rusije o mogućnostima, potrebama i željenim formatima multilateralizacije pregovora o kontroli strateškog naoružanja – analizirani su preduslovi koje ispostavljaju Kina, Francuska i Ujedinjeno Kraljevstvo. Premda svaka od triju država ističe posebne preduslove, a u skladu sa sopstvenim percepcijama spoljnopoličkog okruženja i bezbednosnih pretnji, najmanji zajednički sadržalac ovih preduslova ostaje insistiranje na pregovaranju na ravnopravnim osnovama.

Situaciju u vezi sa potencijalnom multilateralizacijom pregovora o kontroli strateškog naoružanja dodatno komplikuje i pitanje mogućeg učešća ostalih država koje poseduju (ili se veruje da poseduju) nuklearno naoružanje – Indije, Pakistana, Severne Koreje i Izraela – koje pritom nisu deo ugovornog okvira neproliferacije nuklearnog oružja. Uprkos delovanju ovih država „na marginama” savremenog režima kontrole strateškog naoružanja, njihove nuklearne politike, proces modernizacije naoružanja, ali i višestruke bezbednosne kalkulacije – nisu zanemarljiv deo ukupne jednačine strateške stabilnosti danas.

Godišnjak Fakulteta političkih nauka
Univerziteta u Beogradu

UPUTSTVO ZA AUTORE

Godišnjak Fakulteta političkih nauka je naučni časopis koji objavljuje autorske radove, rezultate naučnih istraživanja, recenzije knjiga, kao i prikaze domaćih i međunarodnih skupova. Naučne oblasti koje časopis pokriva su: politička teorija i filozofija, politička sociologija, politički sistem, novinarstvo, komunikologija, studije kulture, međunarodni odnosi, evropske studije, socijalna politika i socijalni rad.

Godišnjak izlazi dva puta godišnje (jun i decembar). Krajnji rokovi za predaju radova su 31. mart i 30. septembar. Radovi se primaju isključivo elektronski na adresu godisnjakfnp@fnp.bg.ac.rs. Redakcija savetuje autorima da pre slanja teksta prvo pošalju apstrakt. Ukoliko rad zadovoljava kriterijume Godišnjaka prosleđuje se na nezavisnu recenziju.

Uslov za razmatranje rukopisa je da bude pripremljen u skladu sa sledećim uputstvima:

- Tekstovi treba da sadrže do 6.000 reči (uključujući fusnote, bez apstrakata i bibliografije).
- Autori treba da koriste slova vrste Times New Roman, veličina 12, prored 1.5. Naslove i podnaslove pisati bez numeracije, veličine 12. Naslove navoditi u **Bold**, a podnaslove u *Italic*. Margine podesiti na 2.5 cm, na strani formata A4.
- Iznad naslova navesti ime i prezime autora, a nakon toga naziv institucije u kojoj je zaposlen, kao i elektronsku adresu za korespondenciju (poslednje u fusnoti).
- Apstrakt se prilaže na srpskom (na početku) i engleskom jeziku (na kraju teksta) i treba da sadrži između 75 i 150 reči. Ispod apstrakta navesti od 5 do 10 ključnih reči.
- U posebnoj fusnoti (*) navesti dodatne informacije o samom tekstu (deo naučnog projekta, rezultat određenog istraživanja i sl.).
- Strana imena i nazive pisati u srpskoj transkripciji, sa navođenjem originalnog naziva u zagradi prilikom prvog pominjanja.
- U radu isključivo koristiti fusnote (*Footnote*). Prilikom pisanja prikaza ne koristiti fusnote.

Navođenje izvora u fusnotama i literaturi:**Monografije**

Ime i prezime autora, naziv monografije (*Italic*), izdavač, mesto izdavanja, godina izdanja, broj strane.

- a) Karl Polanji, *Velika transformacija*, Filip Višnjić, Beograd, 2003, str.110.
- b) Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, Oxford University Press, Oxford, 2007, pp. 55–62.

Tekstovi u tematskim zbornicima

Ime i prezime autora, naziv dela (pod znacima navoda), u, ime i prezime urednika, ur. ili urs. (ukoliko je više od jednog), naziv zbornika (*Italic*), naziv izdavača, mesto izdavanja, godina izdanja, broj strana.

- a) Tanja Miščević, „Pregovori Srbije i Evropske unije za zaključivanje Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju“ u: Slobodan Samardžić (ur.), *Srbija u procesu pridruživanja Evropskoj uniji*, Službeni glasnik, Beograd, 2009, str. 147–152.
- b) Frances Stewart and Arnim Langer, “Horizontal inequalities: Explaining persistence and change“ in: Frances Stewart (ed.), *Horizontal inequalities and conflict. Understanding group violence in multiethnic societies*, Palgrave Macmillan, London, 2008, p. 54.

Tekstovi u naučnim časopisima

Ime i prezime autora, naziv teksta (pod znacima navoda), naziv časopisa (*Italic*), broj toma, broj izdanja, broj strane.

- a) Jelena Vidojević, „Zdravstvena zaštita u SAD: pravo ili privilegija?“ , *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, Vol. 5, br. 5, str. 469–471.
- b) Lotta Harbom and Peter Wallensteen, “Armed conflict, 1946–2009“, *Journal of Peace Research*, Vol. 47, No. 4, pp. 501–509.

Tekstovi u novinama i časopisima

Ime i prezime autora, naslov teksta (pod znacima navoda), naziv novine ili časopisa (*Italic*), datum, broj strane.

- a) Vladimir Vuletić, „Ni Kosovo ni Evropa“, *Politika*, 15. decembar 2011, str. 15.
- b) Pierre Luther, “China goes into the world news business“, *Le monde diplomatique*, April 10, 2011, p. 22.

Dokumenti

Naziv dokumenta (pod znacima navoda), časopis ili glasilo u kome je dokument objavljen (*Italic*), broj izdanja (ukoliko postoji), izdavač, mesto i godina izdanja, broj strane.

- a) „Ustav Republike Srbije“, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 98, Beograd, 2006, str. 20.
- b) “Health at a glance 2011: OECD indicators”, OECD Publishing, Paris, 2011, pp. 38–42.

Doktorske i master teze

Ime i prezime autora, naziv teze (*Italic*), doktorska/master teza, naziv univerziteta (i fakulteta), datum, broj strane.

- a) Goran Tepšić, *Pristup Johana Galtunga u oblasti rešavanja sukoba*, master teza, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka, 2011, str. 56–57.
- b) Marko Simendić, *Hobbes on persona, personality, and representation: Behing the mask of mask of sovereignty*, PhD thesis, University of York, 2011, p. 78.

Izvori sa interneta

Ime i prezime autora, naziv teksta, izdavač (ukoliko je tekst objavljen), puna internet adresa, datum pristupa, broj strane (ukoliko postoji).

- a) Paul Collier and Anke Hoeffler, *Greed and grievance in civil war*, World Bank, Washington, D.C, 2000. Available from: <http://ssrn.com/abstract=630727> (Accessed August 7, 2010), p. 5.
- b) Rajko Kosanović, *Socijalno pravo*, Friedrich Ebert Stiftung, Beograd. Dostupno preko: <http://www.fes.rs/pubs/2011/pdf/29.Socijalno%20pravo.pdf> (Pristupljeno 24. januara 2012), str. 41–45.

Ponavljanje ranije navedenih izvora

Prilikom ponavljanja navedenog izvora staviti ime i prezime autora, naslov izvora (*Italic*), zatim nav. delo i na kraju broj strane (Karl Polanji, *Velika transformacija*, nav. delo, str. 67).

U slučaju navođenja izvora iz prethodne fusnote koristiti Isto. (Isto, str. 162)

Grafikoni i tabele

Tabele i grafikoni treba da sadrže broj, naslov i izvor (sve u donjem desnom uglu). Za elektronsku formu koristiti formate .jpg, .tiff i .ai. Ukoliko je potrebno, grafičke prikaze poslati u zasebnom dokumentu.

Bibliografija

Izvore u listi literature navoditi po abecednom redu na isti način kao i u fusnotama, s tim što se prvo navodi prezime citiranog autora. Za tekstove u zbornicima i naučnim časopisima navesti brojeve strana. Prilikom pisanja prikaza monografija navesti ukupan broj strana.

INSTRUCTIONS FOR THE AUTHORS

The Yearbook of the Faculty of Political Science University of Belgrade (The Yearbook FPS) is an academic journal specializing in the field of political science. Subject areas include: political theory and philosophy, political sociology, political system, media and communication studies, culture studies, international relations, European studies, social policy and social work.

The Yearbook FPS is biannual publication. Deadlines for submitting manuscripts are 31 March and 30 September. All proposals should be sent electronically to godisnjakfnpn@fnpn.bg.ac.rs. The Editorial Board is advising authors to send an abstract prior to submission. Once the manuscript is received, and if it meets the basic requirements of the Yearbook FPS it will be peer-reviewed.

The Editorial Board is welcoming manuscript as articles (up to 6000 words) and books and conferences reviews (up to 1000 words). All submitted manuscripts should contain author's name and affiliation, email (in the footnote), the title, abstract (up to 150 words), key words (from 5 to 10), body of the text, and bibliography.

The text should be prepared in accordance with the following technical instructions:

- The Editorial Board is welcoming manuscript as articles (up to 6000 words (including footnotes) plus abstracts and bibliography) and books and conferences reviews (up to 1000 words).
- Font: Times New Roman, size 12, space 1.5, margins 2,5 cm, paper size A4;
- Headings level 1: flush left, boldface, sentence case; Headings level 2: flush left, italicized, sentence case;
- No special effects should be used in text, graphs, tables, charts, etc. Do not use bold print, underline, all-caps, etc.
- The references as well as accompanying comments should be typed as footnotes. If necessary, use separate footnote (*) to write comment about the text or acknowledgment.

All sources should be cited in the manuscript and stated as Bibliography at the end of the text by using the following formats:

Books

Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, Oxford University Press, Oxford, 2007, pp. 55–62.

Chapters in Edited Volumes

Frances Stewart and Arnim Langer, "Horizontal inequalities: Explaining persistence and change" in: Frances Stewart (ed.), *Horizontal inequalities and conflict. Understanding group violence in multiethnic societies*, Palgrave Macmillan, London, 2008, p. 54.

Journal Article

Lotta Harbom and Peter Wallensteen, "Armed conflict, 1946–2009", *Journal of Peace Research*, Vol. 47, No. 4, pp. 501–509.

Newspaper or magazine article

Pierre Luther, "China goes into the world news business", *Le monde diplomatique*, 10 April 2011, p. 22.

Documents

"Health at a glance 2011: OECD indicators", OECD Publishing, Paris, 2011, pp. 38–42.

PhD and master thesis

Marko Simendić, *Hobbes on persona, personality, and representation: Behind the mask of mask of sovereignty*, PhD thesis, University of York, 2011, p. 78.

Internet

Paul Collier and Anke Hoeffler, *Greed and grievance in civil war*, World Bank, Washington, D.C, 2000, Available from: <http://ssrn.com/abstract=630727>, (Accessed 7 August 2010), p. 5.

Repeating references in footnotes

When repeating reference use the following format: author's first and last name, title, op. cit., page number (Paul Collier, *The bottom billion: Why the poorest countries are falling and what can be done about it*, op. cit., p.67).

When repeating reference from the previous footnote use following format: Ibidem, page number (Ibidem, p. 165)

Charts and tables

Charts and graphs must contain (the lower right corner) number, title and the source. They should be sent as .jpg, .tiff or .ai format and, if necessary, as separate document.

Bibliography

In bibliography list all references as in footnotes with only difference being author's last name in front of the first. For chapters in edited volumes write page numbers. For book reviews write total number of pages.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

32+36

GODIŠNJAK ... / Univerzitet u Beogradu.
Fakultet političkih nauka ; glavni i
odgovorni urednik Dragan R. Simić. - God. 1,
br. 1 (dec. 2007)- . - Beograd (Jove Ilića
165) : Fakultet političkih nauka, 2007 -
(Beograd : Čigoja štampa). - 24 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 1820-6700 = Godišnjak (Fakultet
političkih nauka Beograd)
COBISS.SR-ID 145774604